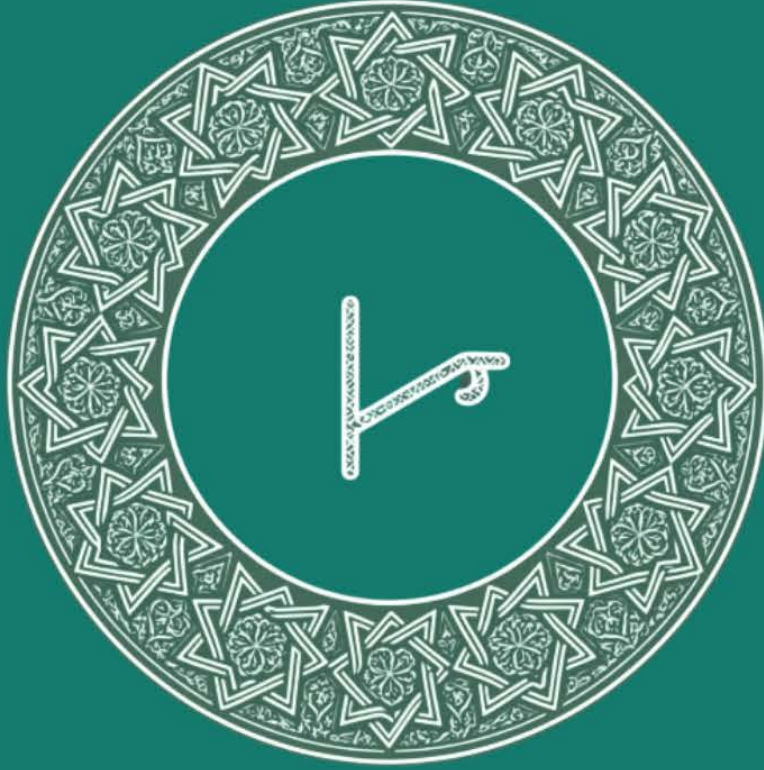

İLERİ HAREKET

Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi

Cilt 1, Sayı 1/Volume 1, Number 1

Haziran 2026

İleri Hareket Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi | Journal of Advanced Movement History and Culture Studies

Sayı-Number: 1 | Yıl-Year Haziran (June) 2026

Dergi Hakkında

Dergi Adı	İleri Hareket Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi
Diğeri Adı (Çevirisi)	Journal of Advanced Movement History and Culture Studies
Yayın Aralığı	Yılda 2 Sayı (Haziran & Aralık)
Dergi Web Sitesi	https://ilerihareket.org/
Yayına Başlangıç	Haziran, 2026
Baş Editör	Prof. Dr. Mustafa ALİCAN
Editör	Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER
Editör Yardımcısı	Arş. Gör. Özcan EVRENSEL
İmtiyaz Sahibi	Prof. Dr. Mustafa ALİCAN
Yayımlandığı Ülke	Türkiye
Yayın Modeli	Açık Erişim
Yayın İçeriği	Dergimiz, Sosyal ve Beşerî Bilimler alanında nitelikli akademik çalışmalar yayımlamayı hedeflemektedir.
Okur Kitlesi	Sosyal ve Beşerî Bilimler alanlarında akademik çalışma yapan araştırmacılar, öğretim üyeleri ve lisansüstü öğrenciler başta olmak üzere, disiplinler arası perspektiflerle ilgilenen bilim insanlarını hedeflemektedir. Dergi, ayrıca kültürel miras, toplumsal tarih ve eleştirel kültürel incelemelere ilgi duyan akademik ve entelektüel çevrelere de hitap etmektedir.
Yayın Dili	Türkçe-İngilizce

İleri Hareket Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Sosyal ve Beşerî Bilimler literatürüne nitelikli ve özgün katkılar sunmak amacıyla 2025 yılında kurulan uluslararası hakemli bir dergidir.

İsmi ve fikri temellerini, Türk düşünce hayatının en önemli şahsiyetlerinden Nurettin Topçu'nun çıkardığı "İleri" ve "Hareket" mecmualarının manevi mirasından alan dergimiz, bu köklü geleneği akademik bir disiplinle bugüne taşımayı hedeflemektedir.

Etik İlkeler ve Hakem Süreci

Dergimizde çift kör hakemlik sistemi uygulanmakta olup; gönderilen tüm makaleler önce editöryel ön incelemeye alınmakta, ardından ilgili alan editörü kontrolleri sonrasında alanında uzman en az iki bağımsız hakem tarafından bilimsel geçerlilik ve özgünlük açısından değerlendirilmektedir.

Atıf Sistemi

Akademik yazımda bütünlüğü sağlamak amacıyla, atıf ve kaynakça düzeninde İSNAD Atıf Sistemi (2. Edisyon) esas alınmıştır. Değerlendirme sürecinin başlayabilmesi için, aday makalelerin dergi yazım kurallarına eksiksiz bir şekilde hazırlanmış olması zorunludur.

Yayın Sıklığı ve Kapsam

İleri Hareket Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez elektronik ortamda (e-dergi) yayımlanmaktadır. Yayın ve hakem süreçlerinin sağlıklı yürütülebilmesi adına; çalışmaların hedeflenen sayı tarihinden en az 60 gün önce dergi yönetim sistemine yüklenmesi gerekmektedir.

Dergimiz, Sosyal ve Beşerî Bilimlerin çeşitli alanlarından nitelikli akademik çalışmaları kabul etmekle birlikte yayımlanan her makale için DOI (Digital Object Identifier) numarası atamakta; böylece bilimsel bilginin küresel düzeyde dolaşımını ve dijital kalıcılığını sağlamaktadır.

Ayrıca dergimizde yayımlanan makalelere atıfta bulunulurken, derginin adı akademik yazımda kolaylık sağlamak amacıyla "İleri Hareket Dergisi" şeklinde kısaltılabilir.

Hakkında

Ücret Politikası

Dergimiz, makale gönderimi, değerlendirme süreci veya yayınlanma aşamalarının hiçbirinde yazarlardan ücret talep etmez.

Arşiv Politikası

Dergimiz, bilimsel bilginin serbest dolaşımını destekleyen açık erişim yayıncılık anlayışını benimsemektedir. Bu doğrultuda yayımlanan tüm içerikler, okuyuculara ücretsiz ve engelsiz erişim olanağı sunularak herhangi bir abonelik veya ücret talep edilmeksizin erişime açılmaktadır.

Dergide yayımlanan makaleler, uzun dönemli dijital koruma ve erişilebilirliğin sağlanması amacıyla güvenilir elektronik arşivleme sistemlerinde saklanmakta ve düzenli olarak yedeklenmektedir. Olası veri kayıpları veya teknik aksaklıklara karşı dijital koruma hizmetlerinden yararlanılarak yayınların sürekliliği güvence altına alınmaktadır.

Yazarlar, makalelerinin ön baskı (preprint), hakem değerlendirmesi sonrası kabul edilmiş sürümü (postprint) ve yayımlanmış nihai sürümü (publisher's version) dahil olmak üzere tüm versiyonlarını kişisel web sayfalarında, kurumsal arşivlerde, üniversite veri tabanlarında, açık erişim sistemlerinde ve akademik paylaşım platformlarında herhangi bir ambargo süresi olmaksızın depolayabilir ve kamu erişimine açabilirler.

Arşiv Politikası

Dergide yayımlanan eserler, aksi belirtilmedikçe Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı kapsamında lisanslanmaktadır. Bu lisans kapsamında kullanıcılar, uygun atıf vermek koşuluyla eserleri okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, çoğaltabilir, paylaşabilir, dağıtabilir ve uyarlayabilirler. Ancak eserlerin ticari amaçlarla kullanılması, yazarın ve yayıncının açık iznine tabidir.

Dergi, Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) tarafından tanımlanan açık erişim ilkelerini desteklemekte olup, bilimsel araştırmaların görünürlüğünü artırmayı, bilgiye erişimi kolaylaştırmayı ve akademik bilginin yaygınlaştırılmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Yayımlanan makalelerin telif hakları yazarlara ait olup, yazarlar çalışmalarının arşivlenmesi, paylaşılması ve akademik amaçlarla kullanılması konusunda tam yetkiye sahiptir. Dergi, yazarların eserlerini herhangi bir süre veya erişim kısıtlaması olmaksızın arşivlemelerine izin vermektedir.

Yayın Türü: Açık Erişim

RSS: https://ilerihareket.org/index.jsp?mod=rss_schema

Telif Hakkı Sahibi: Yazar(lar) telif hakkını korur.

Arşiv Yeri: Kurumsal Arşiv, Crossref, Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, YÖKSİS, Google Scholar, Academia, Researchgate gibi arşiv tabanlı çevrimiçi veri saklama yerleri.

Politika Koşulları: Atıf ve alıntı standartlarına uyularak dergiye atıf yapılmalıdır. DOI ile yayıncı sürümüne bağlanmalıdır.

Depolama Politikası: Dergiye gönderilen, kabul edilen veya yayınlanan tüm makalelere herhangi bir ambargo uygulamadan, yazarlara makalelerini tercih ettikleri herhangi bir kurum veya depo üzerinde saklama özgürlüğü tanıyan bir politika benimsemektedir. Makalelerin tüm versiyonları Dergiplatformu sisteminde de süreç dosyası halinde saklanmaktadır. Makalenin yayınlanmaya kabul edilmiş hali ise açık erişim olarak derginin web sayfasında yayınlanmaktadır.

Hakemlik Türü

Çift Taraflı Kör Hakemlik

İncelemede Geçen Süre

Ortalama 120 Gün

İntihal Kontrolü

Intihal.net

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
İstanbul Cerrahpaşa Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Tülay METİN
Pamukkale Üniversitesi, Denizli/Türkiye

Prof. Dr. Avdhesh Jha
Smt. B. C. J. College of Education, Khambhat/Hindistan

Prof. Dr. Ünal TAŞKIN
Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman/Türkiye

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE
Degli Studi g.d'Annunzio Chieti University, Chieti/İtalya

Prof. Dr. Uli SCHAMİLOGLU
Nazarbayev Üniversitesi, Astana/Kazakistan

Prof. Dr. Nigar GOZALOVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bakü/Azerbaycan

Prof. Dr. Hidayet KARA
Muş Alparslan Üniversitesi, Muş/Türkiye

Prof. Dr. Serkan YAZICI
Sinop Üniversitesi, Sinop/Türkiye

Doç. Dr. Ali MIYNAT
Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta/Türkiye

Doç. Dr. Bahattin ÇATMA
İnönü Üniversitesi, Malatya/Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Songül Dumlupınar Alıcan
Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Malatya/Türkiye

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Cüneyt KANAT
Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ERSAN
Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye

Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU
Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Prof. Dr. Timothy Alexander INSOLL
University of Exeter, Exeter/İngiltere,

Prof. Dr. Orhan YAZICI
İnönü Üniversitesi, Malatya/Türkiye

Prof. Dr. Haldun EROĞLU
Ankara Üniversitesi, Ankara/Türkiye

Prof. Dr. Damira Japarova
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan

Prof. Dr. Taner YILDIRIM
Fırat Üniversitesi, Elâzığ/Türkiye

Prof. Dr. Zahanna YUSHA
Rusya Bilimler Akademisi, St. Petersburg/Rusya

Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas/Türkiye

Doç. Dr. İrade Memmedova
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih ve Etnoloji
Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan

Editör Kurulu/Editorial Board

Baş Editör/Editor in Chief

Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Üniversitesi
alicanmustafa@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9642-7890>

Editör/Editor

Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü
m.ozalper@alparslan.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2758-5873>

Editör Yardımcısı/Associate Editor

Arş. Gör. Özcan EVRENSEL

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
o.evrensel@alparslan.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-7661-5744>

Dil Editörleri/Language Editor

İngilizce/English

Öğr. Gör. Dr. Fatih AKDENİZ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü
fatih.akdeniz@dpu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1812-5499>

Türkçe/Turkish

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KILIÇ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü
m.kilic@alparslan.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-8708-3042>

Alan Editörleri/Field Editors

Kapsam: Tarih

Scope: History

Doç. Dr. Vural ÖNTÜRK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü
vural_onturk@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2132-0305>

Kapsam: Tarih

Scope: History

Doç. Dr. Gökhan KAĞNİCİ

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
gokhan.kagnici@ikcu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-8357-6624>

Kapsam: Tarih

Scope: History

Dr. Öğr. Üyesi Habibe POLAT

Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
habibe.polat@ozal.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3501-6515>

Kapsam: Tarih

Scope: History

Dr. Öğr. Üyesi, Yunus ÖZDURĞUN

Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
yunus.ozdurgun@siirt.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3527-9270>

Kapsam: Antropoloji

Scope: Anthropology

Doç. Dr. Süleyman ŞANLI, Mardin Artuklu

Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji
Bölümü
suleymansanli@artuklu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3826-201X>

Kapsam: Arkeoloji

Scope: Archeology

Prof. Dr. Haluk Sağlamtimur

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
haluk.saglamtimur@ege.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4732-7006>

Kapsam: Coğrafya

Scope: Geography

Doç. Dr. Mustafa KÖSE

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Coğrafya Bölümü
mustafakose@aku.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3206-2508>

Kapsam: Türk Dili ve Edebiyatı

Scope: Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Atila KARTAL

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü

42atilla@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4706-9940>

Kapsam: Sosyoloji

Scope: Sociology

Doç. Dr. İbrahim AKSAKAL

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji
Bölümü

ibrahim.aksakal@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3367-3194>

İletişim

e-posta: ilerihareketdergisi@gmail.com

Editöryal Yetkili

Ad Soyad: Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5960-1079>

E-posta: alicanmustafa@gmail.com

Ad Soyad: Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2758-5873>

E-posta: m.ozalper@alparslan.edu.tr

Ad Soyad: Arş. Gör. Özcan EVRENSEL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7661-5744>

E-posta: o.evrensel@alparslan.edu.tr

Telefon: 05366619666

Adres: Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Şehir: Muş

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 49250

İtiraz

Makalenizin reddedilme gerekçesini hatalı buluyorsanız, lütfen gerekçenizi açık bir şekilde belirterek ilerihareketdergisi@gmail.com adresi üzerinden iletişime geçiniz

Şikâyet

Lütfen, şikâyetlerinizi açık ve anlaşılır bir dil ile yazarak ilerihareketdergisi@gmail.com adresine gönderiniz.

Bu dergi Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ORJİNAL MAKALE-ORIGINAL ARTICLE

1. Mehmet Çelik, "Israel's Propaganda Activities Toward Arab Countries"
"İsrail'in Arap Ülkelerine Yönelik Propaganda Faaliyetleri" ...1-12
2. Esra Çıplak, "İğâsetü'l-Ümme'de Memlûk Ekonomisinin Kriz Dinamikleri ve Çözüm Önerileri"
"Crisis Dynamics of the Mamluk Economy and Policy Remedies in Ighâthat al-Ummah" ...13-27
3. Funda Öztürk, "Maliye Nezâreti Masraf Defterlerine Göre Mekteb-i Harbiye"
"Military Academy (Mekteb-i Harbiye) According to the Expense Registers of the Ministry of Finance" ...28-46
4. İbrahim Güneş, "İlhanlılar Devrinde Silah (Üretim ve Organizasyon)"
"Weapons in the Ilkhanid Period (Production and Organization)" ...47-65
5. Ali Akbaba, "Yaşlanmaya Paleodemografik Bir Bakış: Disiplinlerarası Gerontolojiye Paleoantropoloji ve Antik DNA'nın Katkıları"
"A Paleodemographic Perspective on Aging: Contributions of Paleoanthropology and Ancient DNA to Interdisciplinary Gerontology" ...66-75

Yazar(lar) / Author(s)

Assoc. Prof. Dr., Mehmet Çelik
Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of
Letters, Department of History, Karaman-Turkey e-
mail: mehmedhancelik@gmail.com
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 16. 05. 2026
Kabul tarihi-Date of acceptance: 04. 06. 2026
Yayın tarihi-Date of publication: 25. 06. 2026

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik
ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
No conflict of interest declared.

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır.
No funding or support was received.

Lisans- License

Israel's Propaganda Activities Toward Arab Countries

Abstract

This article examines the propaganda activities carried out by Israel between 1948 and 1981, targeting the Arab world, Europe, and America, based on Israeli archival documents and the press of the time. These activities, centered around the Hebrew concept of 'hasbara', were coordinated by a special propaganda unit established within the Ministry of Foreign Affairs' Middle East Department. The process was informed by political and economic arguments, which were disseminated through radio broadcasts, leaflets, press reports, and diplomatic channels. The presentation of concrete data on the damage inflicted on the regional economy by the Arab boycott, the indirect communication of the propaganda message that trade relations with Israel were a necessary prerequisite for peace, and the portrayal of the Israeli economy as stable formed the core pillars of this propaganda. Statements and publications directed specifically at Arab countries constituted the primary focus of these activities, with psychological statements aimed at undermining the morale and motivation of Arab soldiers also being utilized. Moreover, the target audience was not confined exclusively to the Arab public; Western governments, international organizations, diaspora communities, and the world press were also placed at the center of these activities. The findings derived from archival documents evidently demonstrate that this propaganda laid the historical foundations for the current Israeli boycott and the propaganda measures implemented by Israel in response to the Palestinian Question; this study will examine these findings in detail.

Keywords: Israeli Propaganda, Hasbara, Zionist Propaganda Activities, Arab-Israeli Wars, Palestinian Question.

İsrail'in Arap Ülkelerine Yönelik Propaganda Faaliyetleri

Öz

Bu makale, İsrail'in 1948-1981 yılları arasında Arap dünyasına, Avrupa'ya ve Amerika'ya yönelik yürüttüğü propaganda faaliyetlerini İsrail arşiv belgelerine ve dönemin basınına dayanarak incelemektedir. İbranice "hasbara" kavramı etrafında şekillenen bu faaliyetler, Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu Dairesi bünyesinde kurulan özel bir propaganda birimi tarafından koordine edilmiştir. Radyo yayınları, broşürler, basın haberleri ve diplomatik kanallar aracılığıyla yürütülen bu süreçte siyasi ve ekonomik argümanlar belirleyici bir yer tutmuştur. Arap boykotunun bölge ekonomisine verdiği zararın somut verilerle ortaya konması, İsrail ile ticari ilişkilerin barışın zorunlu bir gereği olduğu propagandasının dolaylı yollarla iletilmesi ve İsrail ekonomisinin istikrarlı bir görünüm sergilemesi bu propagandanın temel eksenlerini oluşturmuştur. Özellikle Arap ülkelerine yönelik bildiri ve yayınlar bu faaliyetlerin merkezinde yer almış; Arap askerlerinin moral ve motivasyonunu sarsmayı hedefleyen psikolojik içerikli bildirilere de başvurulmuştur. Bunların dışında hedef kitle yalnızca Arap kamuoyuyla sınırlı tutulmamış; Batılı hükümetler, uluslararası kuruluşlar, diaspora toplulukları ve dünya basını da bu faaliyetlerin odağına yerleştirilmiştir. Arşiv belgelerinden elde edilen bulgular, söz konusu propagandanın günümüzde süregelen İsrail boykotu ve Filistin meselesine karşı İsrail'in uygulamaya koyduğu propaganda boyutunun tarihsel temellerini oluşturduğunu açıkça ortaya koymakta olup bu çalışmada söz konusu bulgular ayrıntılı biçimde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İsrail Propagandası, Hasbara, Siyonist Propaganda Faaliyetleri, Arap-İsrail Savaşları, Filistin Meselesi.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Çelik, Mehmet, "Israel's Propaganda Activities Toward Arab Countries". *İleri Hareket Dergisi* 1, (Haziran 2026). 1-12.

1. Introduction

Following the establishment of the State of Israel in 1948, the effective dissemination of propaganda regarding Middle Eastern issues, directed at both Arab countries and Western states, has been of strategic importance to the State of Israel. The culture of propaganda in Israel is based on the concept of 'Hasbara'. In Hebrew, the first person to officially introduce this concept into Zionist literature was Nahum Sokolow. Sokolow,¹ transformed the concept of 'hasbara', which he adopted as the equivalent of the term "propaganda", into an established expression within Zionist discourse.² However, Ron Schleifer posits an alternative origin for this concept, tracing it back to the Holy Scriptures. According to Schleifer, when Moses appeared before God, he was concerned not only with divine commandments but also with the issue of image; by asking, "Why should the Egyptians say...?" (Exodus 32:12), he drew attention to the importance of public perception even at that time.³ Conversely, in Israel, a salient issue pertained to the public's perception of the legitimacy of the nation's own claims. This problem was clearly evident in some of history's most contentious issues, foremost among them the displacement of Arabs during the establishment of the State of Israel in 1948.⁴ However, there was no functional mechanism within the Israeli Ministry of Foreign Affairs or the state budget to meet the fundamental needs in this area. This critical shortcoming rendered an urgent, comprehensive restructuring in this field inevitable for Israel. In accordance with the identified requirements, a three-pronged model was adopted, comprising a propaganda unit within the Ministry of Foreign Affairs' Middle East Department, a dedicated Arabic-language radio station, and Middle East propaganda units operating in key diplomatic centers. It was recommended that a summary of economic content be broadcast weekly during a designated time slot. The objective of these broadcasts was to convey several key messages indirectly to the Arab population in neighboring countries. It is evident that the establishment of a peace agreement would inevitably result in the initiation of commercial relations with Israel. Conversely, the perpetuation of the ongoing conflict and the subsequent severing of ties would undoubtedly inflict considerable harm upon the entire region. Secondly, the past initiative of a "boycott of Zionist goods"⁵ had ended in failure and had only caused harm to Arab countries; for, in Israel's view, during this process, Israel had found new markets and routes to sell and transport its goods. Thirdly, it was to demonstrate with concrete data that an Arab blockade against Israel would fail to achieve its objective and would only harm the regional economy.⁶

It is evident that the Arab world's economic boycott of Israel was conceptualized from the moment Israel's establishment occurred, resulting in the dispossession of the Palestinian people. This economic embargo has been perpetuated without interruption since its inception, continuing to the present day. The primary objective of this initiative is to apply economic pressure on Israel and to encourage Israelis

¹ Nahum Sokolow (1859–1936) was born in Wyszogrod, Poland. He was a prominent figure in the field of Hebrew-language revival and the renewal of Jewish culture, particularly through Hebrew journalism and literature. As a leading advocate of Theodor Herzl's ideology, Sokolow played a central role in shaping Zionist discourse through his significant contributions. "English Abstracts of Hebrew Articles", Keshet 17 (1995), 13e.

² Gideon Kouts, "From Sokolow to 'Explaining Israel': The Zionist 'Hasbara' First 'Campaign Strategy Paper' and Its Applications," *Revue Européenne des Études Hébraïques* 18 (2016), 105.

³ Ron Schleifer, "Jewish and Contemporary Origins of Israeli 'Hasbara'," *Jewish Political Studies Review* 15/1-2 (2003), 125.

⁴ Ron Schleifer, "Hasbara, Propaganda and Israeli Public Diplomacy: A Historical Perspective," *Perspectives of Psychological Operations (PSYOP) in Contemporary Conflicts: Essays in Winning Hearts and Minds* (Liverpool: Liverpool University Press, 2013), 85.

⁵ During this period, the Arab boycott served both as a preventive and a defensive measure. The primary rationale behind this initiative was to safeguard Arab states from the looming threat of Zionist expansion. However, its defensive posture can be attributed to its objective of forestalling the predominance of Zionist capital over Arab national economies and impeding Zionist expansion at the expense of the Arab population. Israel State Archives, Ministry of Treasury, "Arab Media Anti-Israeli Propaganda and Israeli Embassy Responses in the Country," 4 April 1975–31 July 1978, File: 13290/16-GL [Hebrew].

⁶ Israel State Archives, Ministry of Foreign Affairs, 1 August 1948–28 February 1952, File: 2564/2-HTS [Hebrew].

to adopt a more sensitive attitude towards the legitimate rights of the Palestinians.⁷ During this period, a significant number of Boycott Offices were established in various Arab countries. These Boycott Offices employed internationally recognized methods against firms engaged in commercial relations with Israel. They repeatedly declared to the public that the boycott measures constituted legitimate defensive measures taken against Israel, an economy founded on war and aggression. In accordance with this framework, Arab Boycott Authorities have designated the following institutions and organisations: enterprises engaged in direct trade with Israel or possessing branches in Israel; entities responsible for the transfer of technical knowledge and technology to factories in Israel; vessels transporting cargo to or from Israeli ports; and banking institutions and financial intermediary entities involved in the issuance, distribution or sale of Israeli bonds.⁸ The Arab countries' lobbying activities in Europe and America have also been identified as a contributing factor to the emergence of the boycott. Indeed, *The Times* (25 August 1978) assessed that lobbying activities in Washington have taken on an increasingly sophisticated dimension in recent years. In this context, it is asserted that Egypt, Jordan, Tunisia, Saudi Arabia, and Iran have been conducting intensive, systematic lobbying in Washington. Moreover, allegations have been made that these countries have planned an expenditure of up to 15 million dollars annually to create a divide between the American public and Israel in the context of conflicts in the Middle East.⁹ In a report titled "Arab Peoples Are Right to Protect Their Interests" published in *The Times* on 7 March 1978, the primary aim of the Arab boycott is emphasized as being to weaken Israel economically, or, at the very least, to prevent Israel from gaining strength directly or indirectly through trade with Arab nations.¹⁰ Consequently, the boycotts that emerged in 1948 and thereafter have been a significant factor in shaping Israel's propaganda methods. Indeed, according to John Zimmermann, by the final stages of the war, Jewish radio broadcasts had expanded their target audience beyond Palestinians to include Arab armies as well. In this particular context, the Arab Prisoners of War Radio disseminated the following propagandistic appeal to Arab armies, ostensibly endorsed by Egyptian prisoners of war:¹¹

"It has been asserted that reports and rumors suggesting that Jewish forces are killing, torturing, and mistreating prisoners are untrue. We, the prisoners of war who have fallen into the hands of Jewish forces, hereby declare that we have received the best possible treatment..."

Based on the above scope, This study examines Israel's propaganda activities aimed at the Arab world between 1948 and 1981, focusing on the concept of hasbara. The article's main objective is to identify the target audiences of these activities and their strategic use of tools and content. Furthermore, it seeks to highlight the historical continuity between these activities and contemporary Israeli policies. Drawing on primary sources, including documents from the Israeli State Archives such as propaganda plans from the Ministry of Foreign Affairs' Middle East Department, confidential economic reports, diplomatic correspondence, and Arabic propaganda leaflets, the study provides a comprehensive analysis. The majority of these documents are written in Hebrew. Publications from the international press of the period, such as *The Times*, *Arab News*, and *The Jerusalem Post*, which represent a diverse geographical and ideological spectrum, have been utilized to provide an external perspective on the archival findings.

The documents prove that these propaganda activities were not isolated initiatives, but rather the product of a systematic policy coordinated by a special unit within the Ministry of Foreign Affairs. Economic arguments were at the heart of the strategy: the damage inflicted on the regional economy by

⁷ "Arab Boycott," *Arab News*, 24 November 1975, 4.

⁸ Hassan Tawalba, "The Connection Between Settlement-with-Israel Schemes and the Arab Boycott," *Baghdad Observer* 6/2575 (31 July 1976), 3.

⁹ Israel State Archives, Ministry of Treasury, "Arab Media Anti-Israeli Propaganda and Israeli Embassy Responses in the Country," 4 April 1975-31 July 1978, File: 13290/16-GL [Hebrew].

¹⁰ "Arabs Are Entitled to Protect Their Interests," *The Times*, 7 March 1978.

¹¹ John Zimmermann, "Radio Propaganda in the Arab-Israeli War, 1948," *The Wiener Library Bulletin* 27/30-31 (1973/74), 5.

the Arab boycott was documented with concrete data, while indirect channels conveyed the message that trade relations with Israel were a precondition for peace, thereby avoiding the impression of overt propaganda.

Statements of psychological warfare directed at Arab military units demonstrate that the target audience extended far beyond the civilian public. Conversely, the 1957 London Embassy correspondence confirms that the Arab boycott achieved significant success in Britain, rendering Israel's counter-propaganda efforts inadequate. Overall, the findings point to a historical pattern of continuity extending to the hasbara campaign during the occupation of the Golan Heights in 1981. The bibliography is structured around a balanced integration of three categories. Archival documents form the basis of the study's original contribution. The academic works of Schleifer and Kouts reinforce the conceptual framework. Meanwhile, contemporary press coverage provides a multifaceted interpretative framework that prevents the findings from being reduced to a single perspective. The narrative is primarily based on documents produced by Israel, and the interpretation of the findings has been conducted within this framework. It is hypothesized that such a study will also shed light on the historical background of propaganda activities aimed at legitimizing the ongoing Israeli-Arab conflict and the occupation of Palestine.

2. Propaganda Activities Toward Arab Countries

The primary objective of this study was to devise an approach that would appeal to an Arab audience. To this end, it was decided to report on goods arriving in Israel from Europe and the US during the 1948–49 period, as well as on products that were abundant in neighboring countries and sourced from them. In this context, the economic content featured in the evening news also played a significant role. In particular, the request was for precise figures and comprehensive information on the countries of origin of commodities such as oil, flour, eggs, and fruit. Additionally, there was a call for products originating in Turkey to be handled separately due to logistical challenges associated with their transportation. Moreover, a key objective of the propaganda was to emphasize the effective role of Israeli industry in meeting the needs of immigrants arriving in the country. It was noted that it was of great importance to address, within this framework, how capital provided by Jewish institutions abroad was channeled into the Israeli economy through agriculture, construction, and related sectors. Moreover, the preparation of news reports on trade agreements Israel signed with other countries was critical from a propaganda perspective. In these reports, it was deemed important to explicitly state the parties involved, thereby conveying the impression that Israel was not merely a buyer.¹²

The objective of these methodologies, meticulously documented in the Israeli state archives, was to underscore domestic production of agricultural products such as vegetables, fruit, and eggs. Prior to this, these products were imported from neighboring countries. A seminal aspect of the discussion concerns the external pressures that compelled Israel to attain self-sufficiency, a circumstance that culminated in favorable pricing conditions for Jewish farmers, concomitant with their affordability to Jewish consumers, attributable to elevated wage levels. It has been requested that, where necessary, the prices of the products in question be disclosed, and that reference be made to specialist labor wages for comparative purposes. The objective is to use these figures to underscore the financial losses incurred by Lebanese and Syrian sellers and traders who are compelled to sell their goods at a mere fraction of their original price due to a lack of prospective buyers. This endeavor aims to provide irrefutable evidence that these commercial entities have been permanently expelled from the Israeli market. However, a caveat has been appended, stipulating that all information and figures be presented indirectly and that direct proof not be sought. It has been emphasized that if the publication creates the impression

¹² Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. 2564/2-HTS.

of overt propaganda, its impact will be weakened and the boycott message will fail to achieve the desired result. The overarching objective of this initiative was to encourage businesses in Lebanon and Syria, which lacked the necessary infrastructure to access European markets, to direct their investment towards Israel. In this regard, it was determined that all publications should convey the message to the public that Israel enjoys economic stability, that all is proceeding smoothly in the country, and that there are no disruptions in the distribution of goods supplied by commercial vessels from the West.¹³

Despite the anticipation that such propaganda would ensure the boycott's failure to achieve the desired outcome, the stated rationale for the oil production cuts in October 1973 was exclusively political. The Arab countries had imposed the embargo as a means of exerting pressure on the West to force Israel to withdraw from the territories it had occupied, and they had succeeded.¹⁴ According to Standard Oil documents, a comprehensive pro-Arab campaign was launched by Standard, Exxon, and other oil giants following a secret meeting with the late King Saud. This campaign encompassed the delivery of memoranda to President Nixon and the exertion of pressure on a television channel to modify its Middle East news coverage.¹⁵ Consequently, one of the measures that could be adopted as part of the economic warfare waged by Arab countries against Israel was the reimposition of an oil embargo, with the objective of achieving political goals such as withdrawal from occupied territories, severing relations, or breaking economic ties with Israel.¹⁶

The Ministry of Foreign Affairs' Middle East Department also closely monitored this process. It is evident that the methodology for the propaganda plan to be implemented among Arabs was also being formulated during the same period. Within this framework, propaganda materials in the countries where operations were conducted, as well as the activities of Arab propagandists in the region and the successes and failures they achieved, were also closely monitored. For instance, in one document, the Propaganda Branch of the Middle East Department requested an assessment of the extent to which and the manner in which existing propaganda tools could influence Arab communities in the country of operation. Furthermore, the document requested concrete proposals for propaganda activities targeting these communities, the estimated quantities of propaganda materials to be distributed, the appropriate proportion of these materials to be sent directly from headquarters by post, and a detailed list of Arab institutions and organizations in the country of operation.¹⁷

During this period, Israel sought to demonstrate to the Arab world, Muslim countries, and other nations that the State of Israel had survived, maintained its stability, and possessed political, military, economic, and social sources of power. In this context, the historical and current failures of Arab policy regarding Zionism and the resolution of the Palestinian Question have been highlighted; the aim has been to break the Arabs' resistance and bring about a positive shift in their stance towards the State of Israel. Conversely, endeavors have been undertaken to illustrate the potential benefits of resolving disputes between Israel and Arab countries, with the aim of fostering peace in the Middle East and promoting political, economic, social, and cultural prosperity. In parallel, it has been emphasized that

¹³ Israel State Archives, Ministry of Foreign Affairs, 2564/2-HTS.

¹⁴ Israel State Archives, Ministry of Foreign Affairs, "Arab Oil Embargo Following the Yom Kippur War: Its Economic Impact on Israel and the Effect on the American Economy," 5 December 1973-30 April 1975, File: 3930/3-HTS [Hebrew]

¹⁵ "The US Oil Embargo Against the US," *The Real Paper* (Boston), 23 April 1975.

¹⁶ Israel State Archives, Ministry of Foreign Affairs, File: 3930/3-HTS; Conversely, while the press has underscored the potential consequences of the boycott, including the threat to Israel's existence, there has also been discourse on the prospect of oil-producing nations such as Saudi Arabia and Kuwait falling under the influence of far-left groups, whether within their own borders or from external actors. The article entitled 'The Oil Weapon' was published in the *Yorkshire Post* on 7 January 1975. The Israeli press had also drawn attention to the dual use of oil, highlighting its role as both a systematic instrument of price manipulation and a political weapon of pressure. In this context, demands for the compulsory appropriation of production wells in the event of a renewed oil embargo had already been voiced, and it had also been reported that such plans were under discussion. Akzin, Benjamin. "Backlash to Arab Oil Squeeze", *The Jerusalem Post*, 6 December, 1974.

¹⁷ Israel State Archives, 2564/2-HTS.

the assertion of a 'Zionist threat and expansionist ambitions' lacks a foundation in reality. Moreover, the Israeli propaganda unit has also placed on its agenda the defense of the right of national and religious minorities in the Middle East to self-determination. The notion that social diversity in the region can coexist harmoniously, and the benefits that democracy would bring to the region's peoples, have been placed at the center of this propaganda. Moreover, the text highlights internal divisions within the Arab world and the Arab League's weakness and artificial nature. It also discusses how deepening tensions among the League's members have been a key element of this strategy.¹⁸

3. The Propaganda Tools Employed by Israel

The Israeli Ministry of Foreign Affairs has placed significant emphasis on leveraging the mass media to achieve its strategic propaganda objectives. In this context, it is planned to produce Arabic radio programs via the Kol Yisrael, Kol Yerushalayim, and Kol HaHagana broadcasters in Haifa, and to produce illustrated and unillustrated Arabic leaflets, Arabic-French, Arabic-English, and Arabic-Spanish, as well as information notes as required. Furthermore, it is anticipated that visual representations, encompassing both photographs and cartoons, will be disseminated in a variety of formats, including individual pieces, booklets, and series. These visual representations will be created through diverse visual methodologies, such as photomontage, metaphor, and contrast. The decision has been taken to prepare informative articles and letters to the editor with the aim of creating an impact in the Arab press. Coordination with the Public Relations and Press Department is intended to extend similar activities to the international press. It is anticipated that the aforementioned content will be produced in collaboration with the Propaganda Unit and by experts in politics, economics, and history. Furthermore, the establishment of an Arabic newspaper in collaboration with the Ministry of Minorities, the preparation of propaganda leaflets, and the conduct of direct campaigns within the Arab diaspora have also been placed on the agenda. It was envisaged that international platforms, such as UNESCO and Middle East conferences, would also be utilized effectively.¹⁹

It was emphasized that all written and visual materials must reflect the aesthetic sensibilities of the Middle East and maintain a high standard of language and design. It was further noted that the utilization of Arab names or symbols in conjunction with such propaganda, which overtly collaborate with Israel, would serve to enhance its persuasive effect. The target audiences for these propaganda activities have also been defined in detail: It has been determined that the following groups represent priority target demographics: Arabs residing in Israel (predominantly within the prison population), Arabs residing in Arab countries (predominantly refugees), individuals residing in North Africa, Muslim countries (Turkey, Iran, Pakistan, Indonesia) and India, the Arab diaspora residing in the US and Latin America, Arab embassies in major global centres, Arab communities residing in Europe (particularly students), pro-Arab circles in English- and Spanish-speaking countries, as well as international organisations such as UNESCO, Christian and Catholic institutions, trade unions and social organisations. It has also been decided that, in addition to the Propaganda Department's activities within these circles, the relevant units of the Ministry of Foreign Affairs, government departments, the military, and overseas missions should engage in continuous consultation regarding propaganda methods and requirements. Furthermore, the effective utilization of foreign journalists, foreign embassies in Israel, and the global Zionist propaganda network in the preparation and distribution of propaganda materials has also been included among the objectives.²⁰

Furthermore, emphasis was placed on the necessity of meticulous management of the processes involved in the preparation and development of content, with a view to ensuring the effective operation

¹⁸ Israel State Archives. 2564/2-HTS.

¹⁹ Israel State Archives. 2564/2-HTS.

²⁰ Israel State Archives. 2564/2-HTS.

of broadcasting services. To achieve this objective, the following strategies were employed: first, consulting advisory groups comprising regular listeners; second, increasing broadcasting hours and program diversity; and third, improving the performance of presenters and announcers. The accurate presentation of material, the error-free use of scientific facts and geographical names, and the adoption of a balanced and high-quality narrative style have been among the key priorities of this process. It has also been deemed essential for the Propaganda Unit to continuously monitor developments in the Arab and Muslim world and to provide timely responses. Within the Middle East Directorate's overarching structure, it was deemed imperative that all units submit any written or visual material pertaining to Arab affairs to the Propaganda Unit. Furthermore, it was determined that the unit should establish a comprehensive archive for its work, with particular emphasis placed on its photographic collection. In addition, the unit was tasked with personally organizing photographic shoots when deemed necessary. The objective of this initiative is to establish a systematic, continuous monitoring framework for Arab propaganda activities, both within Arab countries and globally. This initiative is designed to facilitate the implementation of appropriate countermeasures when necessary.²¹

For instance, a brochure was designed to present, in a single format, various elements embodying Israel's existence and strength as a state. The brochure features the Declaration of Independence dated 14 May 1948, a map of Israel, the national flag, and photomontages depicting life in the army, navy, and air force, as well as scenes from military and police life. Additionally, it includes images of currency, bonds, revenue stamps, and the official gazette in Arabic and Hebrew. Photomontages document the transition from the Haganah to the regular army, water distribution in Jerusalem, and the experiences of immigrants. The brochure also presents images of Foreign Minister Bernadotte alongside the Arabic translation of his peace proposal. Furthermore, it juxtaposes depictions of mosques and churches under Israeli army protection with ruins of Jewish synagogues in Jerusalem, illustrating the propaganda network. Comparative examinations highlight differences in the Jews' and Arabs' approaches to refugees, and documentation of the treatment prisoners experienced from the moment of admission to the camp further exemplifies this propaganda method. The brochure addresses Arab communities residing within Israel, Arab soldiers serving in the Israeli Army, and individuals disregarding Arab propaganda. From a historical perspective, it discusses events such as the Faisal-Weizmann Agreement, the occurrences of 1947–48, 1936–39, 1929, and 1921. It assesses figures like the Mufti, Emil Guri, Abdulkader Husseini, and Hasan Salame, as well as opinion leaders who favored conciliation. The period when Palestine was prosperous for Arabs and the subsequent loss of this advantage due to the Arab League is explored. The views of Arab intellectuals and opinion leaders—such as Robert Abdo Ghanem and Habuta Adin Sa'un Skol—who promoted cooperation with Jews in health, the economy, society, and business during the Mandate period and argued for compromise—are highlighted. In this context, one of the Arabic audio brochures dated 19 September 1949 (see below) serves as a prime example of this method:²²

“1. Who Are You Fighting For?”

O young people of Palestine, consider who you are fighting for. You lie on the ground under the sun by day and in the cold by night, with little to gain from this war. Is there any true benefit, or ultimate victory, for you? Reflect on whether we have harmed or oppressed you, or if the Jewish administration of settlements truly impacts your lives. Consider what, if anything, you lose if Tel Aviv grows, or if our projects in medicine, agriculture, water, and construction harm you. My friends, you are not fighting for your own interests, but for the ambitions of a few leaders and the wealthy. You risk death in the field, while they remain safe with their families in hotels and entertainment venues of Damascus and Cairo. Jamal al-Husseini, Emile al-Guri, Sheik Hasan Abu

²¹ Israel State Archives. 2564/2-HTS.

²² Israel State Archives. 2564/2-HTS.

al-Saud, and Refik al-Tamimi — their children are not behind sandbags like you, but instead enjoy life in the capitals. Enough is enough. Come to your senses and return home.

2. Foreigners Are 'Helping', Your Homes Are Being Destroyed

Greetings, friends, O Palestinians! People have come from Iraq, Syria, Egypt, Yugoslavia, Germany, Poland, and Britain to help. Their purpose: to keep your war going. They attacked, and we fought back. Homes were destroyed—yours, not theirs. When roads and water are cut off, your children go hungry, not those in Damascus or London. Leaving your village means losing your property; neglecting your fields means your harvest rots. Only men came, and the treatment of your women was harsh. In the end, they will leave and return home. You will remain with your homes ruined, property destroyed, and livelihood exhausted. You will have no help. The spilled blood rests on your neck. This is the so-called help you are receiving.

3. What Have You Achieved So Far?

O Arab fighters, listen. You have gathered thousands of soldiers. You brought in riflemen, gunners, machine-gunners, mortarmen, artillerymen, and explosives experts. You summoned men from all corners of the world, but your attacks on Tzvi Castle, Yihiam, Hula, Mishmar HaEmek, and Kfar Etzion, even with armored vehicles and artillery, have not resulted in capturing a single settlement, village, or even a ruin. Kastel, Kolonia, Abu-Zureik, and Abu-Shusha remain in our hands. The road to Jerusalem is still not open, and nothing remains of Hasan Salama's headquarters. Whether you like it or not, you must know this.

4. The Reason for Your Failure: The Difference Between Us

You failed not because our weapons are superior, or our soldiers more numerous, or our experts more skilled. Perhaps they are. But this is not the real reason. The difference is this: for you, this cause is not a matter of life and death. Not for the Iraqis, the Syrians, or the Egyptians, nor for you. We have not wronged you. Merchants do not suffer trading with Jews. Farmers do not lose by living beside Jews.

This is merely a political issue for your leaders. They will use any means to further their personal gain. But for us Jews, the Palestinian issue is truly a matter of life and death. You know this, too. That is the only difference between us. You are fighting in vain for others' interests; we are fighting for our lives. Sons of Syria, Lebanon, and Iraq, listen. You came here, leaving behind your homes, wives, and children. The promised wages have not been delivered. News about your family is hard to come by. The relatives of martyrs, the widows, and orphans are being neglected. The disabled are not being looked after. The leaders claimed they would help you take over settlements, yet they are nowhere to be found. They give speeches and pose for photos, but will not stand with you. Many of your friends have left this war and returned home. You should do the same. Go, return to your country. The Partition Has Taken Place; You Are Destroying Your Own Independence.

Arab youths, listen!

Four months ago, the decision was made to establish two independent states: one Jewish, one Arab. You rejected this and started a war. Now, the partition has taken place. You could not prevent it; it is now a fact. We are in our region, you are in yours. The partition already exists. In this struggle, you have destroyed your own independence and squandered the future both you and I could have had.

In addition to this brochure, the propaganda leaflet entitled "Address to Syrian Soldiers" is of particular significance, as it provides insight into the propaganda methods employed by Israel during the Arab-Israeli wars. The content of the leaflet in question is as follows:²³

²³ Israel State Archives. 2564/2-HTS. See also Appendix I.

“Syrian soldiers!

Winter is approaching, bringing cold, rain, wind, mud, and storms. Moreover, the crushing defeat into which your heartless leaders have dragged you is about to descend. What else can you do but hide and wait? You have very little time to think; hurry and follow your reason. You were told that the Jews are aggressive colonizers, that they will seize your lands, and that you must therefore fight us. Who told you these words? Your leaders, sitting safely far from death and danger. They were aided by mercenary allies who shared in the plunder and treachery; they embezzled funds meant for your food, clothing, and ammunition. Some religious leaders joined this deception. As for the commanders, they chased after fame at your expense, hoping to be remembered like Khalid ibn al-Walid and Saladin. These very people fill your ears with grand speeches, portraying the war in Palestine as a holiday. The disaster began with Kaukiji’s ‘Army of Deliverance’; defeats followed, and eventually he retreated. Instead of being tried, he was awarded titles, medals, and a salary. Then you arrived, fully equipped and well organized. Trumpets blared, grand rhetoric filled the air. Yet the truth emerged: the Syrian army entered the war with artillery, tanks, and armored vehicles, yet could not even enter Semkh in the northern Jordan Valley; at Herdin Pass, it held only a few square meters.

Syrian soldiers!

We, as Israeli soldiers, are not claiming that our situation is easy. War was forced upon us; we were compelled to defend our homeland against a ruthless attack. But what about you? Why are you abandoning your country and going into exile, leaving your family behind? Did we attack you? Do you truly believe we do not want peace? Winter is here. You are still waiting. What purpose does this waiting serve other than the interests of outsiders? Think—perhaps thinking will lead you to the truth.

Greetings to those who follow the path of guidance.

Soldiers of the Israeli Defense Forces”

It is evident that Israel’s propaganda activities have not been conducted solely through the media and the press. The publication of a confidential weekly economic bulletin, intended to provide Israel’s diplomatic missions abroad with comprehensive information on all aspects of the country’s economic and financial situation, has also formed an integral part of these activities. In this context, the logic articulated by the Israeli diplomat Abe Harman in a letter dated 30 December 1952 is noteworthy. Harman emphasized that “it is impossible to lie convincingly without knowing the truth; equally, it is impossible to convey the truth effectively without fully grasping what it is”. The proposal was accepted in principle, although it was anticipated that significant challenges would be encountered in its implementation.²⁴ It is evident that Israel’s propaganda endeavors have not yielded the desired outcomes. As stated in a document from the Israeli Embassy in London dated 20 August 1957, the United Kingdom was distinguished as a country where the Arab boycott had met with relatively successful outcomes. A consensus emerged on restructuring activities undertaken in opposition to the boycott, which was deemed both beneficial and necessary. While it was emphasized that significant support for Israel’s anti-boycott activities in the UK was provided by the British-Israeli Chamber of Commerce, it was also noted that the necessary momentum had not yet been achieved, and the primary reason was a shortage of personnel.²⁵ In the period following the 1960s, there was a marked increase in skepticism regarding Israel’s ability to overcome its economic difficulties. This situation is also evident in a letter dated 8 December 1962, which is part of the Israeli state archives. In the aforementioned correspondence, a distinguished economist characterized the State of Israel as a ‘monstrosity’ that would inevitably

²⁴ Israel State Archives, Ministry of Foreign Affairs, 1 December 1952-30 April, 1953, File: 113/4-HTS [Hebrew].

²⁵ Israel State Archives, Ministry of Foreign Affairs. “The Arab Economic Boycott Against Israel”, 9 May 1957-30 August 1957. File: 2053/17- HTS [Hebrew].

succumb to the twin pressures of its prevailing economic challenges and the belligerent environment in which it is currently embroiled. This skepticism regarding Israel's economic self-sufficiency was also evident in interviews with other journalists. The present author conducted interviews with E.C. Parker Ladinore, the international affairs editor of the Scripps-Howard agency, and commentator Albert Varner. These interviews confirmed the concerns already expressed, and an article titled "Can Israel Survive?" written by Foran of Harvard Law School in October 1962 was cited as a concrete reflection of this negative perception. In response to the potential use of this situation by Israel's adversaries as a propaganda tool, a comprehensive strategy was formulated to counter the anticipated effects of the propaganda campaign. In accordance with the provisions stipulated within the aforementioned plan, a series of measures was delineated.²⁶

In this context, the following actions were taken: representatives of Zionist organisations were informed through their own bodies and invitations were secured for speakers to address Chambers of Commerce; a special economic brochure was prepared and distributed, targeting groups such as new government officials, members of Congress and Chambers of Commerce; review meetings were held with the chief editors of Jewish and Zionist media outlets; and, as a first step in the field of US economic publications, which had been largely neglected until then, a press conference was organised with correspondents from selected media outlets. Furthermore, it is anticipated that at least one promotional project associated with American-Israeli joint ventures, such as General Tire and Kaiser-Fraser, will be initiated to direct public attention towards developments in the Israeli economy. The plan included initiating dialogues with both the Jewish Agency and the Farroade Department. A central tenet of this plan was the exploration of methodologies by which organizations' promotional activities could effectively serve broader objectives. Fieffectivelyaced on the need to secure cooperation from the economic units of the US government ministries and agencies. In this context, the Department of State, the Department of Commerce, and the Export-Import Unit were identified as the primary points of contact.²⁷ It is evident that Israel's propaganda activities were not confined exclusively to the period of the Arab-Israeli Wars; rather, they persisted uninterruptedly in subsequent periods. For instance, in 1981, the Israeli Ministry of Foreign Affairs initiated an extensive political and informational campaign on an international level, with the aim of elucidating Israel's stance on the annexation of the Golan Heights. Minister Shamir dispatched a missive to the foreign ministers of all countries with which Israel maintains diplomatic relations, expounding in meticulous detail the background and rationale behind the Cabinet and Knesset decision. The Ministry had distributed hasbara materials comprising legal, strategic, and political content regarding the Golan move to all Israeli missions abroad. A spokesperson clarified that these materials had been prepared in advance, months prior to the specified date, in accordance with the explicit instructions issued by Director-General David Kimche. The drafting of these materials was undertaken in alignment with the government's long-standing policy decision to extend Israeli law and administration to the Golan Heights.²⁸

4. Conclusion

Between 1948 and 1981, Israel's propaganda activities were shaped by a systematic strategy and multifaceted policy. The propaganda unit within the Ministry of Foreign Affairs' Middle East Department used a variety of tools, including radio broadcasts, leaflets, diplomatic correspondence, and economic reporting, to target both the Arab public and Western policymakers. A notable feature of this propaganda was the pivotal role played by economic arguments. The strategy spanned three key areas: first, providing concrete data to document the damage inflicted on the regional economy by the Arab

²⁶ Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. File: 113/4-HTS.

²⁷ Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. File: 113/4-HTS.

²⁸ "Egypt Protests Fail to Disrupt Peace Process," *The Jewish Week*, 20 December 1981, 26.

boycott; second, indirectly conveying the message that commercial relations with Israel were a precondition for peace; and third, projecting a stable image of the Israeli economy.

Indeed, documents from this period clearly show that the Arab boycott was highly successful in some countries. As the documents reveal, the target audience was not limited to Arabs. Western governments, international organizations, diaspora communities, the global press, and academic circles were also at the center of these activities. Adapting propaganda content to different languages and cultural and sociological structures demonstrates the comprehensive nature of this strategy. A distinctive feature of this approach, firmly rooted in the Hasbara tradition, is that propaganda is never presented overtly or directly. Similarly, economic data, historical references, and humanitarian arguments were presented indirectly. However, an examination of reports in the Israeli press reveals that the option of forcibly seizing oil wells in response to the embargo was discussed. This demonstrates that Israel's propaganda activities are not confined to media and diplomatic channels, and that far harsher measures have sometimes been considered. A thorough analysis of archival documents clearly shows that these activities are not confined to that period alone but rather form the historical basis of the propaganda aspect of the ongoing Israeli–Palestinian conflict.

Bibliography

a. Israel State Archives

Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. 1 August 1948-28 February 1952. File: 2564/2-HTS [Hebrew].

Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. 1 December, 1952-30 April 1953. File: 113/4-HTS [Hebrew].

Israel State Archives. Ministry of Treasury. “*Arab Media Anti-Israeli Propaganda and Israeli Embassy Responses in the Country*”. 4 April 1975-31 July 1978. File: 13290/16-GL [Hebrew].

Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. “*Arab Oil Embargo Following the Yom Kippur War: Its Economic Impact on Israel and the Effect on the American Economy*”. 5 December, 1973-30 July 1975. File: 3930/3- HTS [Hebrew].

Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. “*The Arab Economic Boycott Against Israel*”. 9 May 1957-30 August 1957. Dosya: 2053/17- HTS [Hebrew].

b. Primary and Secondary Sources

“English Abstracts of Hebrew Articles.” *Kesher* 17 (1995), 13e-26e.

Kouts, Gideon. “From Sokolow to 'Explaining Israel': The Zionist 'Hasbara' First 'Campaign Strategy Paper' and Its Applications”. *Revue Européenne des Études Hébraïques* 18 (2016), 103-146.

Schleifer, Ron. “Hasbara, Propaganda and Israeli Public Diplomacy: A Historical Perspective”. *Perspectives of Psychological Operations (PSYOP) in Contemporary Conflicts: Essays in Winning Hearts and Minds*. Liverpool University Press, 2013.

Schleifer, Ron. “Jewish and Contemporary Origins of Israeli ‘Hasbara’”. *Jewish Political Studies Review* 15/1-2 (2003), 123-153.

Tawalba, Hassan. “The Connection Between Settlement-with-Israel Schemes and the Arab Boycott”. *Baghdad Observer* 6/2575. 31 July 1976.

Zimmermann, John. “Radio Propaganda in the Arab-Israeli War, 1948”. *The Wiener Library Bulletin* 27/30-31 (1973/74), 2-8.

Akzin, Benjamin. “Backlash to Arab Oil Squeeze”. *The Jerusalem Post*, 6 December 1974.

“Arab Boycott”. *Arab News*. 24 November 1975.

“Arabs Are Entitled to Protect Their Interests”. *The Times*. 7 March 1978.

“Egypt Protests Fail to Disrupt Peace Process”. *The Jewish Week*. 20 December 1981.

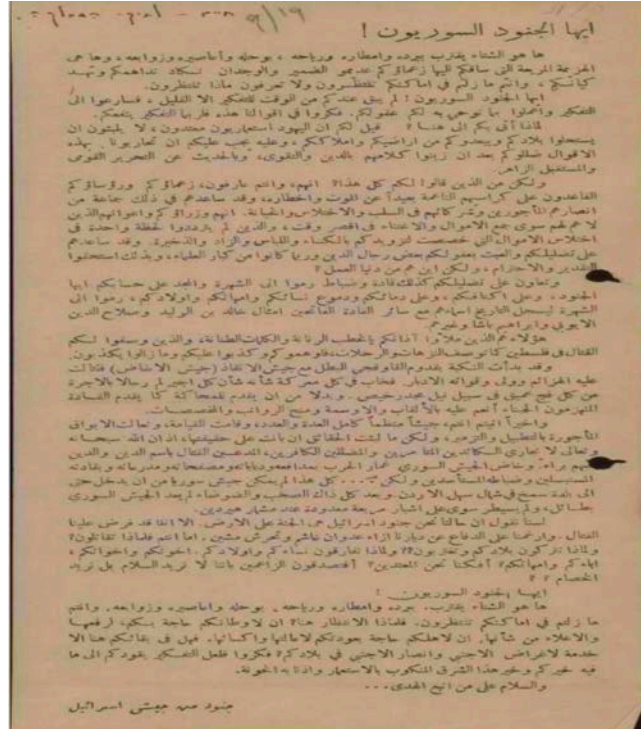
“The US Oil Embargo Against the US”. *The Real Paper* (Boston). 23 April 1975.

“The Oil Weapon”. *Yorkshire Post*. 7 January 1975.

Appendices

Appendix I.

Propaganda leaflet titled “Address to Syrian Soldiers”, prepared by the Israel Defense Forces.

Source: Israel State Archives. Ministry of Foreign Affairs. File: 2564/2-HTS

Yazar(lar) / Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş-Türkiye
e-posta: e.ciplak@alparslan.edu.tr
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 22. 04. 2026
Kabul tarihi-Date of acceptance: 06. 06. 2026
Yayın tarihi-Date of publication: 25. 06. 2026

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License

İğâsetü'l-ümme'de Memlûk Ekonomisinin Kriz Dinamikleri ve Çözüm Önerileri

Öz

Memlûk iktisat düşüncesi içinde Makrîzî'nin *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme* adlı eserinin ekonomik kriz analizine katkısını ortaya koymak amacıyla kaleme alınan bu çalışma, söz konusu eserde ileri sürülen neden-sonuç ilişkilerini ve çözüm önerilerini incelemektedir. Çalışmada nitel bir yaklaşım benimsenmiş; birincil kaynak olarak *İğâse*'nin yanı sıra Makrîzî'nin diğer eserleri, ikincil kaynak olarak ise modern iktisat tarihi literatürü kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, Makrîzî'nin krizi yalnızca doğal afetlerle değil, rüşvet temelli atamalar, aşırı vergilendirme, iktâ sisteminin bozulması ve gümüş paranın yerini değersiz bakır paraya bırakmasıyla açıkladığını göstermektedir. Çözüm önerileri ise paranın altın-gümüş standardına döndürülmesi, ölçü-tartı birimlerinin standardizasyonu ve şer'î vergi düzeninin yeniden tesisi üzerine kuruludur. Makrîzî'nin bu yaklaşımının modern iktisat ilkelerine temel teşkil ettiği ve ekonomik çöküşü kurumsal bozulmaya bağlayan erken ve özgün bir çerçeve sunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Makrîzî, İğâsetü'l-ümme, Memlûk Ekonomisi, Ekonomik kriz, Para politikası.

Crisis Dynamics of the Mamluk Economy and Policy Remedies in *Ighāthat al-umma*

Abstract

This study examines the causal framework and proposed solutions advanced in al-Maqrizi's *Ighāthat al-umma bi-kashf al-ghumma* with the aim of demonstrating the work's contribution to the analysis of economic crises within Mamluk economic thought. A qualitative approach was adopted, drawing primarily on the *Ighātha* alongside al-Maqrizi's other works, and secondarily on the modern literature in the history of economic thought. The findings reveal that al-Maqrizi attributed the crisis not merely to natural disasters but to structural and administrative failures including bribery-based appointments, excessive taxation, the breakdown of the iqta land system, and the displacement of silver coinage by debased copper currency. His proposed remedies rest on restoring the gold-silver monetary standard, standardizing weights and measures, and reviving the canonical Islamic tax system. It is further observed that al-Maqrizi's analytical framework laid the groundwork for modern economic principles and offers an early and original account of economic collapse rooted in institutional decay.

Keywords: Maqrizi, Ighathat al-umma, Mamluk Economy, Economic Crisis, Monetary Policy.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Çıplak, Esra, “İğâsetü'l-ümme'de Memlûk Ekonomisinin Kriz Dinamikleri ve Çözüm Önerileri”. *İleri Hareket Dergisi* 1, (Haziran 2026). 13-27.

1. Giriş

Eyyübî Devleti'nin yıkılmasıyla Kahire merkezli olarak Mısır ve Bilâdü's-Şam coğrafyasında hüküm süren Memlûk Devleti (1250-1517), Orta Çağ İslam dünyasının siyasi, askerî ve kültürel açıdan önde gelen siyasi teşekküllerinden birini oluşturmuştur.¹ Askerî kökenli bir seçkinler zümresi tarafından idare edilen devlet, meşruiyetini İslam'ın iki kutsal şehrinin hâmilîği ve Haçlı-Moğol tehdidine karşı kazandığı başarılarından almıştır. Bu süreçte Kahire, ilmî faaliyetlerin zirveye ulaştığı ve köklü bir entelektüel geleneğin filizlendiği, Makrîzî gibi önemli şahsiyetlerin yetiştiği bir merkeze dönüşmüştür. 1364 yılında bu şehirde doğan Makrîzî, ilmiye sınıfına mensup bir ailede yetişmiş, kadılık ve hatiplik gibi dinî-hukuki görevlerin yanı sıra piyasa denetimini doğrudan elinde bulunduran muhtesiblik (hisbe teşkilatı)² gibi önemli makamlarda bulunmuştur.³ Devlet kademelerindeki bu deneyim, ona iktisadî ilişkileri ve piyasa uygulamalarını bizzat gözlemlene imkânı tanımıştır.⁴ Söz konusu birikimin en berrak yansıması, kendi döneminin ekonomik gerçekliklerini ele aldığı *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*⁵ adlı eserinde kendini göstermektedir. Eski dönemlerden 1405 yılına kadar Mısır'da yaşanan kıtlık ve açlık olaylarını inceleyen bu risale, iktisadî ve toplumsal sonuçlarıyla birlikte krizlerin nedenlerini birden fazla değişkeni esas alan bir çerçevede incelemektedir. Eserde kuraklık ve salgın hastalıklar gibi doğal etkenlerin yanı sıra para arzındaki artış, ağır vergilendirme politikaları ve üretim yapısındaki bozulmaların ekonomik istikrarsızlık üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Bu yönüyle eser, ekonomik krizlerin neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesine imkân tanıyan sistematik bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Memlûk Devleti'nin iktisadî yapısı esas itibarıyla tarım ve ticarete dayanmaktaydı. Nil Nehri'nin sağladığı verimli tarım havzası Mısır'ı devletin başlıca gelir kaynaklarından biri hâline getirirken, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu arasında uzanan ticaret ağlarının kontrolü Memlûklere önemli ekonomik avantajlar ve ticari gelirler sağlamıştır.⁶ Bu nedenle tarımsal üretimde meydana gelen aksaklıklar, ticaret yollarındaki değişimler veya mali sistemde yaşanan bozulmalar devlet ekonomisini doğrudan etkilemiştir. Nitekim 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında kuraklıklar, salgın hastalıklar, nüfus kayıpları, ticaret hacmindeki daralma ve fiyat hareketleri Memlûk ekonomisinde ciddi krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁷ Makrîzî, söz konusu krizlerin salt doğal etkenlerle açıklanamayacağını öne sürerek insan kaynaklı hatalara özellikle dikkat çekmiştir. Ona göre ekonomik istikrarsızlığın temelinde para sistemindeki bozulmalar, ağır vergi yükleri ve yöneticilerin yanlış maliye politikaları yatmaktadır. Bu bağlamda felsin (ç. fülûs/bakır paranın) aşırı miktarda tedavüle sokulmasını ekonomik düzeni tehdit eden başlıca etken olarak değerlendirmiştir. Para arzındaki bu denetimsiz genişlemenin fiyatları yükselttiğini ve satın alma gücünü aşındırdığını savunan Makrîzî, söz konusu çözümlemesiyle enflasyonun parasal temellerine ilişkin erken dönem iktisat düşüncesi içinde özgün bir yer edinmiştir.⁸

İğâse adıyla meşhur eseri, Makrîzî'nin iktisat düşüncesini anlamak için önemli çalışmalarından biri olup eski dönemlerden 1405 yılına kadar Mısır'da meydana gelen açlık ve kıtlıkları ele alan, bunların

¹ Abdullah Mesut Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse ve El-Esedî'nin et-Teyşîr'ine Göre Memlûklarda Ekonomik Kriz ve Enflasyon", *Türkiyat Mecmuası* 31/2 (2021), 494.

² Yusuf Ziya Kavakcı, *Hisbe Teşkilâtı: Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, (Ankara 1975), 11-14.

³ Cüneyt Kanat, "Makrîzî ve Çağdaşları", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 (1990), 221.

⁴ Wan Kamal Mujani vd., "Al-Maqrizi (d.1442) and Abd Al-Basit (d.1514) and Their Accounts on the Economy of Egypt", *Atlantis Press* (2013), 32.

⁵ Makrîzî, *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*, çev. Muhammed Abrık ve Hakan Can (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021).

⁶ Harun Erzurumlu, "Fiyat Hareketlilikleri Bağlamında Memlûk Devleti'nde Ekonomik Buhran (1511-1517)", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33, sy. 2 (2024), 92.

⁷ Erzurumlu, "Fiyat Hareketlilikleri Bağlamında Memlûk Devleti'nde Ekonomik Buhran", 94.

⁸ Makrîzî, *Kitâbü'l-evzân*, Leiden, vr. 23a-24a.

iktisadî ve sosyal etkilerini inceleyen bir risale niteliği taşır. Makrîzî bu çalışmasında krizlerin ekonomik nedenlerini analiz etmiştir.⁹ Ona göre ekonomik krizlerin temelinde, yöneticilerin uyguladığı hatalı politikalar, kötü yönetim anlayışı, mali istismarlar ve para sisteminde meydana gelen bozulmalar gibi insan kaynaklı faktörler yer almaktadır.¹⁰ Makrîzî'nin analizini derinleştiren bir diğer boyutu, krizlerin toplumsal sonuçlarına yönelik duyarlılığıdır. Krizlerin toplumsal sonuçlarını analiz ederek kıtlık ve fiyat artışlarının özellikle yoksul kesimler üzerinde yıkıcı etkiler doğurduğunu vurgulamış ve bu süreçte yöneticilerin belirleyici sorumluluklar taşıdığını ifade etmiş, ekonomik düzenin korunmasını ahlakî bir zorunluluk olarak değerlendirmiştir. Kıtlık ve fiyat artışlarının yıkıcı etkilerini en ağır biçimde yoksul kesimlerin yaşadığını vurgulayan Makrîzî, bu tespiti ahlakî bir sorumluluk zeminine oturtmuş ve ekonomik düzenin korunmasını yöneticilerin temel ödevleri arasında saymıştır. Çağdaşı ve talebesi olduğu ibn Haldun'un öğretilerini derinden özümsemiş olan Makrîzî, para krizine dair çözümlemelerini bu düşünce geleneği içinde geliştirmiştir. Özellikle ibn Haldun'un *Mukaddime*'de ortaya koyduğu vergi ve maliye görüşleri, Makrîzî'nin hem içerik hem de üslup bakımından beslendiği temel kaynaklar arasında yer almaktadır.¹¹

Makrîzî'nin bu eseri İslam dünyası ve Batı dünyasında oldukça ilgi görmüştür. Muhammed Mustafa Ziyade ve Cemaleddin eş-Şeyyal tarafından 1940 ve 1957 yıllarında iki kez yayımlanan çalışma, 1956 ve 1970 yıllarında Hıms'ta yeniden basılmış, ayrıca Gaston Wiet tarafından *Le Traité des Famines de Maqrîzî* adıyla Fransızcaya çevrilerek *Journal of the Economic and Social History of the Orient*'te 1962 yılında yayımlanmıştır.¹² Makrîzî bu eserde, 15. yüzyıl Memlûk ekonomisindeki sıkıntıları doğal afetlerden ziyade insan kaynaklı yönetim hatalarına (fels enflasyonu, rüşvetle atamalar, adaletsiz vergilendirme, ihtikâr (stokçuluk, karaborsacılık)) dayandırmış, bu tespitleriyle Gresham Kanunu ve Laffer Eğrisi'ni yüzyıllar önce sezgisel olarak formüle etmiştir. Çağdaşı el-Esedî'nin tarımsal reformlara odaklanan pragmatik çözümlerinden farklı olarak Makrîzî, para sisteminin şer'î altın-gümüş standardına döndürülmesi merkezli köklü bir reform paketi önermiştir. *İğâse*; 806-808/1403-1406 yılları arasında Mısır'ı ciddi şekilde etkileyen kıtlık ve veba salgını sonrasında kaleme alınmıştır.¹³ Eserin ismi, "*Sıkıntıların Keşfi ile Halkın Rahatlaması*" anlamına gelmekte olup, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Yûsuf kıssasında geçen "yugâsûn/yardım olunacak" lafzından ilham aldığı düşünülmüş¹⁴ ve müellif, bunu kriz tespitinden bir kurtuluş rehberi olarak tasarladığını belirtmektedir.¹⁵ 808/1405 yılının Muharrem ayında "tek bir gecede" tertip edip gözden geçirdiğini belirttiği, hacimce küçük ancak muhteva bakımından oldukça yoğun bu eserin¹⁶ giriş kısmında Makrîzî, amacının halkın maruz kaldığı felaketin nedenlerini açıklamak, bu felaketin ülkeyi neden bu kadar uzun süre etkilediğini göstermek ve nihayetinde bu hastalığı ortadan kaldıracak çareleri sunmak olduğunu ifade eder.¹⁷ Eser yedi bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Mısır'ın kadim dönemlerinden Bahrî Memlûklerin sonuna kadar yaşanan kıtlık yılları özetlenir; ikinci bölümde içinde bulunulan sıkıntıların sebepleri tartışılır.¹⁸ Üçüncü bölüm, İslâm ve Mısır para tarihine dair kapsamlı bir değerlendirme sunar ki bu bölüm daha sonra Makrîzî'nin *Şüzûru'l-*

⁹ Esra Çıplak, "Takî ed-Dîn Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî'nin İğâset el-Ümme bi-Keşf el-Ğumme Adlı Eserinde Mısır'ın İktisadî Yapısı", 2. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Özet Kitabı*, (Kahire, 2018), 18.

¹⁰ Makrîzî, *Mamluk Economics: A Study and Translation of al-Maqrizi's Ighathah*, trns. Adel Allouche (Salt Lake City: University of Utah Press, 1994), 25.

¹¹ Muhammed Mustafa Ziyade, *el-Müverrihûn fî Mısır fi'l-Karnî'l-Hâmisi Aşeri'l-Mîlâdî* (Kahire, 1949), 14; ibn Haldun, *Mukaddime*, I, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 391, 541-543.

¹² Ziyade, *el-Müverrihûn*, 14; Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989), XVII.

¹³ Kur'ân-ı Kerîm, Yûsuf Sûresi 12/49; Sabri Orman, "İslâmî Düşünce Geleneğinde İktisadî Krizler Meselesi: Makrîzî ve İğâsetü'l-umme bi keşfi'l-ğumme Adlı Eseri", *İktisadî Krizler ve Türkiye Ekonomisi*, ed. N. Eroğlu vd. (Ankara: Orion Kitabevi, 2015), 397.

¹⁴ Abdul Azim Islahi, "Ahmad bin 'Alî Al-Maqrîzî", *Encyclopaedia of Islamic Economics* (London, 2009), 1/443.

¹⁵ Makrîzî, *İğâsetü'l-umme bi-keşfi'l-gumme*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade-Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1359/1940), 5-86; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 498.

¹⁶ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 86; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 5.

¹⁷ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 4.

¹⁸ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 7-41; Orman, "İktisadî Krizler", 399.

‘ukûd fî zikri’-n-nukûd adlı müstakil eserine temel teşkil etmiştir.¹⁹ Dördüncü bölümde Mısır nüfusunun yedi farklı tabakaya ayrıldığı ve her tabakanın krizden ne şekilde etkilendiği analiz edilir.²⁰ Beşinci bölümde kriz dönemindeki gıda fiyatları ve döviz kurlarına dair somut veriler sunulur; dinarın (altın para) 150 dirhem (gümüş para), bir koyunun 2.000 dirhem, bir sığırın ise 15.000 dirhem değerinde olduğu gibi çarpıcı rakamlar verilir.²¹ Altıncı bölümde Makrîzî, krizi çözmek için yapılması gerekenleri maddeler halinde sıralar ve yedinci bölümde bu önerilerin faydalarını tartışır.²² Müellif, bu dönemde Kahire muhtesibi olarak edindiği tecrübelerin yanı sıra altı yaşındaki kızını veba salgınında kaybetmesinin de etkisiyle krizi derinlemesine analiz etme ihtiyacı hissetmiştir.²³ Eserin yazıldığı dönem, Memlûk tarihinin istikrarsız evrelerinden birine tekabül etmektedir.²⁴ Burcî Memlûklerin iktidara geldiği 784/1382 yılından itibaren devlet, siyasî çekişmeler, askerî gruplar arasındaki rekabet ve merkezî otoritenin zayıflaması gibi sorunlarla boğuşmaya başlamıştır.²⁵ Özellikle Sultan Berkûk’un (1382-1389; 1390-1399) ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ferec (801-815/1399-1412) döneminde, devlet neredeyse tamamen emirler arasındaki güç mücadelesine sahne olmuştur.²⁶ Bu dönemde birbiri ardına patlak veren isyanlar, yöneticilerin halkın refahıyla ilgilenmesini neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Nitekim Makrîzî, eserinin başında, yaşanan felaketlerin temel nedeninin “liderlerin ve yöneticilerin kötü yönetimi ve kamu yararına yönelik konulardaki ihmalleri” olduğunu açıkça ifade etmektedir.²⁷ Bu siyasî istikrarsızlığa ek olarak, Timur’un 1400-1401 yıllarında Suriye’ye düzenlediği yıkıcı seferler, Memlûklerin kuzey sınırlarını güvensiz hale getirmiş ve hazineyi ciddi şekilde zor durumda bırakmıştır.²⁸ 806/1403 yılında alınan ve dirhem basımının durdurularak fülûsun tedavüle hâkim kılınmasını öngören karar, ekonomide geri dönüşü olmayan bir çöküşü tetiklemiştir.²⁹ Makrîzî’nin bu karara yönelik eleştirileri, eserin üçüncü bölümünün neredeyse tamamını kaplamaktadır.³⁰ Tüm bu olumsuz gelişmeler, 806-808/1403-1406 yıllarında Nil nehrinin üst üste taşmasıyla birleşince, Mısır’ı derin bir kıtlık ve veba salgınına sürüklemiştir. Makrîzî’nin verdiği bilgilere göre, bu süreçte Mısır nüfusunun yarısından fazlası açlık ve soğuktan hayatını kaybetmiştir.³¹

Bu çalışma, Makrîzî’nin *İğâse*’sinde dile getirdiği tespit ve değerlendirmeleri inceleyerek onun iktisat düşüncesi tarihindeki konumunu ve ekonomik krizlere ilişkin özgün analizini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. Makrîzî’ye Göre Memlûk Devleti’nde Ekonomik Krizlerin Belirleyicileri

2.1. Memlûk Devleti’nde tarımsal üretim, Nil Nehri’nin yıllık taşma seviyesine doğrudan bağlı olup devletin 267 yıllık tarihi boyunca ekonomik krizlerin başlıca belirleyicisini nehrin

¹⁹ Islahi, “Ahmad bin ‘Alî Al-Maqrizî”, 444; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 15.

²⁰ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 72-75.

²¹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 77-79; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 77-78.

²² Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 80-85.

²³ Islahi, “Ahmad bin ‘Alî Al-Maqrizî”, 442.

²⁴ Eymen Fuad Seyyid, “Makrîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/448; David Ayalon, “Bahri Mamlûks, Burji Mamlûks: Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate”, *Târîh: A Volume of Occasional Papers in Near Eastern Studies* 1 (1990), 53.

²⁵ Peter Malcolm Holt, *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517* (London: Longman, 1986), 125-145.

²⁶ Makrîzî, *Mamluk Economics*, 2; Esra Çıplak, “Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Burcî Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk Örneği”, *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (Mart 2021), 414-435.

²⁷ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 4; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 24.

²⁸ Makrîzî, *Mamluk Economics*, 2; ayrıca bkz. Adel Allouche, *The Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983), 15-20.

²⁹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 71-72; Jere L. Bacharach, “Circassian Monetary Policy: Copper”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19 (1976), 32-47.

³⁰ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47-72.

³¹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 42-43; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 51; Stuart J. Borsch, “Nile Floods and the Irrigation System in Fifteenth-Century Egypt”. *Mamluk Studies Review* 4 (2000): 133.

düzensiz taşkın rejimi oluşturmuştur.³² Mısır'ın hayat kaynağı olan Nil'in taşma düzeyi hem üretim miktarını hem de gıda arzını tayin etmekteydi³³ ve Makrîzî'ye göre ideal seviye 17-18 zirâ (yaklaşık 9,8-10,4 metre) arasında değişmekteydi.³⁴ Nehrin seviyesinin 16 zirâ'ın altına düşmesi kuraklık ve kıtlık riskini artırırken 19-20 zirâ' gibi aşırı yükselmeler de tarım arazilerine zarar vermektedir.³⁵ Nitekim 796/1393-94 yılında taşkının yetersiz kalması, ekim alanlarının daralmasına ve buğday fiyatlarının irdeb³⁶ başına 70 dirheme yükselmesine yol açmıştır.³⁷ Nil'in seviyesindeki değişimler, Antik Mısır'dan beri kullanılan ve Memlûk döneminde de titizlikle takip edilerek sonuçları halka duyurulan nilometreler aracılığıyla ölçülmüş, bu veriler vergi düzenlemeleri ve kıtlık öngörülleri açısından temel bir gösterge işlevi görmüştür. Makrîzî, Nil'in yetersiz taşmasına bağlı olarak tarih boyunca meydana gelen çok sayıda kıtlığı kaydederken, özellikle 597/1200-1201 yılında Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Âdil döneminde yaşanan büyük felaketi örnek göstermektedir.³⁸ Ona göre taşkınların gecikmesi halinde kıtlık çoğunlukla aynı yıl değil, takip eden iki yıl içinde ortaya çıkmakta zira ilk yıl yaşanan ürün kaybı tohumluk stoklarını tüketmekte ve sonraki yıl ekim yapılamamasına neden olmaktadır; bu durum da fiyatların iki yıl boyunca yüksek seyretmesine yol açmaktadır.³⁹

2.2. Ekonomik krizlerin ikinci önemli belirleyicisi, veba salgınları ve diğer bulaşıcı hastalıklardır.⁴⁰ 749/1348 yılında başlayan ve "Kara Ölüm" olarak bilinen büyük veba salgını, Ortadoğu'yu ve Avrupa'yı kasıp kavurmuş, Mısır nüfusunun önemli bir kısmını yok etmiştir.⁴¹ Makrîzî'nin kayıtlarına göre, bu ilk büyük salgından Memlûk Devleti'nin sonuna kadar geçen sürede, Mısır'ı etkisi altına alan yaklaşık yirmi büyük salgın olayı yaşanmıştır.⁴² Salgın dönemlerinde tarımsal nüfusun hızla azalması, ekili arazilerin boş kalmasına ve üretimin ciddi şekilde düşmesine yol açmıştır.⁴³ Makrîzî, eserinde 808/1405 yılında meydana gelen büyük sığır vebasından bahsetmekte ve bu salgının et fiyatlarında olağanüstü artışlara neden olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Salgın dönemlerinde ilaçlara olan talebin aşırı artması, bu alanda faaliyet gösteren eczacı ve hekimlerin olağanüstü kazançlar elde etmesine yol açmıştır.⁴⁵ Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre, Kahire'nin Deylem Mahallesi'nde ilaç satan bir dükkân, kriz döneminde bir ayda 32.000 dirhem ciro yapabilmekteydi. Hekimlerin günlük kazancı ise 100 dirheme kadar yükselebilmekteydi. Salgınların yol açtığı ölümler o kadar yoğun ki, cenazelerin gömülmesi için yeni kuyular kazılmak zorunda kalınıyordu. Makrîzî, daha önce nüfusu yüz kişi olan bir köyün, salgın sonrasında sadece yirmi kişiye düştüğünü aktarmaktadır.⁴⁶ Salgın dönemlerinde yamyamlık olaylarının arttığı ve özellikle çocuk etlerinin tüketildiğine dair dehşet verici rivayetler de Makrîzî'nin eserinde yer almaktadır. "Sonra durum daha da ağırlaştı;

³² Makrîzî, *Mamluk Economics*, 11-12; Borsch, "Nile Floods", 131-145.

³³ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 41-42; Wan Kamal Mujani, "The Nile and Irrigation System during the Mamluk Period (1468-1517)", *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 5/9 (2011), 2264-2268.

³⁴ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 12; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 88.

³⁵ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 41-42; Borsch, "Nile Floods", 133.

³⁶ Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990, 47-49.

³⁷ Makrîzî *İğâse (Ziyade nşr.)*, 41; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 50.

³⁸ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 10-11, 24-30, 30-33.

³⁹ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 42; Maraşlı, "Makrîzî", 641-642.

⁴⁰ Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 1977), 143-194; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 509; Esra Çıplak, "Burcî Memlûk Sultanları Berkûk ve Ferec Dönemlerinde Vebanın Ülke Yönetimi ve Ekonomisine Etkileri", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*, Gece Kitaplığı, 1. bs., Ankara 2021, 125-142.

⁴¹ Dols, *The Black Death*, 3-30.

⁴² Kevin Shillington, *Encyclopedia of African History: A-G*, (New York: Taylor & Francis, 2005), 767; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 509.

⁴³ Dols, *The Black Death*, 157-180.

⁴⁴ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 83; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 5-6.

⁴⁵ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 45; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 45.

⁴⁶ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 46; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 46.

insanlar köpek, diğer hayvan ve insan leşlerini yemeye başladılar; kadınlar da ölmüş çocuklarını yediler.⁴⁷

2.3. Memlûk Devleti'nde ekonomik krizleri tetikleyen üçüncü önemli faktör, siyasî istikrarsızlık ve yönetsel yozlaşmadır.⁴⁸ Burcî Memlûkler döneminde, vezirlik, kadılık, vilayet yöneticiliği ve muhtesiblik gibi kritik makamlara atamalar, liyakatten çok rüşvete dayalı olarak yapılmaktaydı.⁴⁹ Makrîzî'nin ifadesiyle, bu makamlara gelmek isteyenler yüklü miktarlarda para ödemek zorunda kaldıklarından, atandıktan sonra bu parayı çıkarmak için halka zulmetmekten çekinmiyorlardı. Bu durum, devlet kadrolarının liyakatsiz, cahil ve yozlaşmış kişilerce doldurulmasına yol açıyordu. Rüşvetle atamaların yaygınlaşması, aynı zamanda devlet gelirlerinin düşmesine de neden oluyordu çünkü atanan kişiler, taahhüt ettikleri meblağları karşılamak için halktan gayri meşru vergiler topluyorlardı.⁵⁰

2.4. Krizlerin dördüncü önemli belirleyicisi, toprak rejimindeki bozulma ve köylülerin aşırı vergilendirilmesi, toprak işleme maliyetlerinin artmasıdır.⁵¹ Memlûk Devleti'nin gelir kaynaklarından iktâ sistemi, zamanla bozulmuş ve toprakların büyük bir kısmı emirlerin kontrolüne geçmiştir.⁵² Makrîzî'nin aktardığına göre, emirlerin hizmetindeki bazı kişiler, onların gözüne girebilmek için iktâ topraklarının kiralalarını yüksek oranda artırmışlardır.⁵³ Bu durum karşısında köylüler, ya topraklarını terk etmek ya da ağır vergiler altında ezilmek zorunda kalmışlardır.⁵⁴ Makrîzî, bir faddân (~1,35 dönüm) arazinin kirasının, bu uygulamalar sonucunda on katına kadar çıktığını belirtmektedir.⁵⁵ Artan kiralalar ve vergiler, köylülerin üretim maliyetlerini karşılayamaz hale gelmesine yol açmış, ayrıca devlet tarafından Nil Nehri kıyılarında set yapımı gibi zorunlu işlerde köylülerin ücretsiz çalıştırılması, onların yükünü daha da ağırlaştırmıştır.⁵⁶ Makrîzî, bu uygulamaların köylülerin topraklarını terk etmesine ve tarımsal nüfusun hızla azalmasına neden olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷ Tarımsal nüfustaki bu azalma, üretimin düşmesine ve dolayısıyla devletin vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır.⁵⁸

2.5. Makrîzî'ye göre, kadim dönemlerden itibaren tüm medeniyetlerde para olarak yalnızca altın ve gümüş kullanılmıştır.⁵⁹ İslâm tarihi boyunca da resmî para birimi olarak dinar ve dirhem esas alınmış fels ise sadece küçük günlük harcamalar için tedavülde tutulmuştur.⁶⁰ Burcî Memlûklerinin ilk yıllarında hazinedeki nakit akışının kesintiye uğraması ve devletin likidite sıkıntısı yaşamasının başlıca nedeni⁶¹ gümüş dirhem basımının durdurulması ve fülûsun tedavülde hâkim hale gelmesidir.⁶² Nitekim Makrîzî'nin özellikle vurguladığı üzere, para

⁴⁷ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 41, 45-46; Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2:47.

⁴⁸ Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 500; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 15-16.

⁴⁹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 43; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 52.

⁵⁰ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 41; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 13-14.

⁵¹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 45-72; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 15-18; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 509-510; Orman, "İktisadi Krizler", 413.

⁵² Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47.

⁵³ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 66-67; İbrahim Artuk, "Fels", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/309-311.

⁵⁴ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 46, 71; Warren C. Schultz, "Mahmud b. 'Ali and the 'new fulus': Fourteenth-Century Egyptian Copper Coinage Reconsidered", *American Journal of Numismatics* 10 (1998), 123-144.

⁵⁵ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 46, 71; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: el-Matba'atü'l-emîriyye, 1913-19), 3/454.

⁵⁶ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 46, 71; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/448-450.

⁵⁷ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, Nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde-Said Abdülfettâh Âşûr, Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1972, 3/3, 1117.

⁵⁸ Makrîzî, *Mamluk Economics*, 16-18; Jere L. Bacharach, "Circassian Monetary Policy: Silver", *Numismatic Chronicle 7th Series*, 11 (1971), 267-281.

⁵⁹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47.

⁶⁰ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47-48; Artuk, "Fels", 12/309-311.

⁶¹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 16, 18.

⁶² Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47-72; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 15-18; Fischel, "The Spice Trade", 157-174; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 509-510.

sistemindeki bu bozulma ve 806/1403 yılı itibarıyla fülûsun tedavüle hâkim kılınması, ekonomik krizlerin beşinci belirleyicisi olarak öne çıkmaktadır. Devletin nakit akışı sorunlarını aşmak için başvurduğu bu yöntem, para birimlerinin değerini düşürmek (tağşiş) ve böylece hazinenin kasasına giren madeni paraların sayısını artırmaktır.⁶³ Devlet, vergi tahsilâtını genellikle fülûs üzerinden yaparken kendi harcamalarını altın ve gümüş üzerinden yapmak zorunda kalmış,⁶⁴ bu durum devletin elindeki kıymetli madenlerin hızla tükenmesine ve hazinenin nakit sıkıntısı çekmesine yol açmıştır. Makrîzî'nin verdiği bilgilere göre, bir altın dinara karşılık verilen hesap dirhemi sayısı 803/1401'de 38 iken 808/1405'te 150'ye yükselmiştir.⁶⁵ Aynı dönemde bir gümüş dirhem hesabı dirhemi karşısındaki değeri ise 1,25'ten 5'e çıkmıştır.⁶⁶ Makrîzî, bu durumu "paranın işlevini yitirmesi" olarak nitelendirmekte ve bunun sorumlusu olarak yönetimi görmektedir.⁶⁷ Burcî Memlûkler döneminde, özellikle Sultan Berkûk'un hazine sorumlusu Üstâddâr Mahmûd b. Ali'nin girişimleriyle Avrupa'dan kırmızı bakır ithal edip Kahire ve İskenderiye'deki darphanelerde büyük miktarlarda fels darp ettirmesi dengeleri bozmuştur.⁶⁸ Bu süreçte gümüş dirhemlerin basımı tamamen durdurulmuş ve piyasadaki kıymetli madenler tedavülden çekilmiştir. Gümüş dirhem basımının tamamen durdurulması ve tedavüldeki gümüşlerin eritilerek ziynet eşyasına dönüştürülmesi, piyasada gümüş sıkıntısına yol açmıştır. Makrîzî'nin sert bir şekilde eleştirdiği *dirhemi fülûs* uygulaması⁶⁹ kısa vadede devlete nakit sağlasa da uzun vadede enflasyonu tetiklemiş ve paranın satın alma gücünü düşürmüştür.⁷⁰ Bu durum, iktisat tarihinde "Gresham Kanunu" olarak bilinen "kötü para iyi parayı kovar" ilkesinin Makrîzî tarafından Thomas Gresham'dan (ö.1579) yaklaşık bir buçuk asır önce açıklandığını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.⁷¹

Bu tespitlerin devamında Makrîzî, krizin yalnızca para birimlerinin değer kaybından değil ölçü ve tartı sistemindeki çözülmeden de kaynaklandığını belirtir. Ona göre Memlûklerde sosyo-ekonomik çöküş, ölçü ve tartı sistemindeki çözülmenin iktisadî düzeni sarsmasıyla açıklanabilir.⁷² Bu minvalde Mekke'nin vezin, Medine'nin ise mikyâl merkezi olarak belirlenmesi, erken dönem İslâm toplumunda ekonomik standardizasyonu sağlamaya yönelik bilinçli bir düzenlemeye işaret etmektedir.⁷³ "*Tartı Mekke halkının tartısına, ölçü ise Medine halkının ölçüsüne göredir*" ilkesi, piyasalarda güven ve istikrarı temin eden normatif bir çerçeve ortaya koymuştur.⁷⁴ Ancak söz konusu standardın zamanla zayıflaması, Memlûk döneminde ölçü farklılıkları ile para tağşişi uygulamalarının yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Altın ve gümüşün belirli ağırlık esaslarına bağlanması, parasal istikrarın korunmasına yönelik temel bir tedbir olarak öne çıkarken⁷⁵ bu standardın ihlali fiyat dalgalanmalarını

⁶³ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 71-72; Bacharach, "Circassian Monetary Policy: Copper", 32-47.

⁶⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/330-345 (*vergiler ve devletin mali politikası*).

⁶⁵ Makrîzî, *Mamluk Economics*, Ek 2, 95-98.

⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/1111, 1133, 4/51; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 17.

⁶⁷ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 72.

⁶⁸ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 71; Schultz, "Mahmud b. 'Ali", 123-144.

⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/1117.

⁷⁰ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 71-72; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 16-18; Boaz Shoshan, "From Silver to Copper: Monetary Changes in Fifteenth-Century Egypt", *Studia Islamica* 56 (1982), 97-116; Bacharach, "Circassian Monetary Policy: Silver", 267-281; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 509.

⁷¹ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 71-72; Abdul Azim Islahi, *History of Islamic Economic Thought: Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis* (Cheltenham: Edward Elgar, 2014), 39-40; Ozan Maraşlı, "Makrîzî (766-845/1364-1442)", ed. Mehmet Bulut, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*, c. 2 (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2021), 638-639.

⁷² Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, Leiden Kütüphanesi yazma nüshası, vr. 23a.

⁷³ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, vr. 23b-24a.

⁷⁴ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, vr. 23b.

⁷⁵ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, vr. 24a.

ve enflasyonist baskıları artırmıştır. Ayrıca zekât ve mali yükümlülüklerin ölçü sistemine bağlı olması⁷⁶ bu alandaki bozulmanın mali yapıyı da doğrudan etkilediğini göstermektedir. Ölçü birimlerindeki keyfi değişimler piyasa aktörleri arasında güvensizlik doğurmuş, bu da arz-talep dengesinin bozulmasına neden olmuştur.⁷⁷

Memlûk Devleti'nde ticaretin doğru tartı ve ölçü esasına dayanması gerektiği anlayışı ekonomik düzenin temelini oluşturmakla birlikte, ölçü sistemindeki farklılıklar malların fiyatlarında bölgesel dengesizliklere yol açarak spekülâtif hareketleri teşvik etmiştir. Mekke'nin ticaret, Medine'nin ise tarım merkezi⁷⁸ olarak işlev görmesine dayanan dengeleyici yapı, ölçü standartlarının bozulmasıyla zayıflamış ve piyasa dengesizlikleri derinleşmiştir. Özellikle temel gıda maddelerinde görülen ölçü farklılıkları kıtlık algısını artırarak fiyatların yapay biçimde yükselmesine neden olmuş, böylece enflasyon yalnızca para arzındaki değişimlerden değil ölçü standartlarının aşınmasından da beslenmiştir. Ölçü ve tartının toplumsal düzen açısından vazgeçilmez kabul edilmesine rağmen, *selem akdinde*⁷⁹ (bedeli peşin, malı vadeli satış sözleşmesi) ölçü belirsizliğinin yasaklanması gibi ilkelere uygulamada riayet edilmemesi krizleri daha da ağırlaştırmış, kıtlık dönemlerinde artan ölçü manipülasyonu ise gelir dağılımındaki adaletsizlikleri derinleştirerek enflasyon ve kıtlığın birbirini besleyen iki temel sorun haline gelmesine yol açmıştır.

Memlûk para politikalarına yönelik eleştiriler ve çözüm önerileri, ölçü ve tartı sisteminde yeniden standardizasyon fikri etrafında şekillenmektedir. Dinar, dirhem ve diğer ölçü birimlerinin kesin değerlerinin belirlenmesi gerektiği vurgusu⁸⁰ para sisteminin keyfi müdahalelerden korunmasına yöneliktir. Ölçülerin değişmezliği ekonomik istikrarın temel şartı olarak standartlaşmayı öne çıkarır.⁸¹ Para taşımasının önlenmesi, bu çerçevede en önemli reform adımlarından biri olarak görülmelidir. Devletin ölçü ve tartı sistemini sıkı şekilde denetlemesi ve piyasalarda tek tip ölçü birimi uygulaması, istikrarı destekleyen başlıca mekanizmalardır. Yazma nüshada yer alan değerlendirmeler, ölçü farklılıklarının toplumsal zarara yol açtığını açık biçimde ortaya koyar.⁸² Bu nedenle reform düşüncesi, şer'î ölçülere dönüşü esas alır. Ticaret merkezlerinde kurulacak denetim mekanizmaları, fiyat istikrarını güçlendirecek kurumsal araçlar olarak değerlendirilebilir. Para arzının kontrolü de bu reform sürecinin tamamlayıcı unsurudur. Bu minvalde çözüm, teknik düzenlemelerde ve normatif ilkelerin yeniden tesisinde aranmalıdır.

Makrîzî'nin çağdaşı olan Muhammed b. Muhammed el-Esedî⁸³, *et-Teyisîr ve'l-i'tibâr* (1451) adlı eserinde benzer sorunları tespit etmekle birlikte Makrîzî'den farklı olarak para reformundan çok tarımsal üretimin artırılması, sulama sistemlerinin iyileştirilmesi ve vergi adaletinin sağlanması gibi daha kapsamlı çözümler önermiştir.⁸⁴ Esedî, Makrîzî'nin altın ve gümüş dışındaki paraların tamamen yasaklanması gerektiği fikrinin aksine farklı değerlerde gümüş dirhemlerin (tam, yarım, çeyrek ve sekizde bir) tedavüle konulmasını önermiş,⁸⁵ Makrîzî'nin neredeyse hiç değinmediği bir konu olan

⁷⁶ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân ve'l-Mekâyili's-Ser'iyye*, thk. Sultan b. Heliyyil b. Ayyid el-Mismar (Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 2007), 45.

⁷⁷ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, vr. 25a.

⁷⁸ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, 43-44.

⁷⁹ Mehmet Selim Aslan, "İslâm Borçlar Hukukunda Satış Konusunun Maddî Olarak Var Olması Şartına Dair Bir Değerlendirme", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/3 (Aralık 2022), 1258.

⁸⁰ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, 45.

⁸¹ Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, 43.

⁸² Makrîzî, *Kitâbü'l-Evzân*, vr. 25b.

⁸³ Halil Sahillioğlu, "Esedî, Muhammed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/369.

⁸⁴ Abdul Azim Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir: A Study of His Socio-Economic Ideas", *Islamic Economics Institute*, 2016, 92-96, 109-146; Islahi, "Al-Asadi", 7-10.

⁸⁵ Esedî, *et-Teyisîr*, 119-121; Islahi, "Al-Asadi", 16; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 494 vd.

uluslararası ticaretin düzenlenmesi ve gümrük tarifelerinin adaletli bir şekilde uygulanması gerektiği üzerinde durmuştur.⁸⁶

2.6. Krizlerin altıncı belirleyicisi, kıtlık dönemlerinde görülen ihtikâr ve stokçuluk faaliyetleri olup özellikle tohumluk stoklarının bu yolla kontrol altına alınması tarımsal üretimi de olumsuz etkilemiştir.⁸⁷ Makrîzî, özellikle devlet ricâlinin ve büyük tüccarların, kıtlık dönemlerinde temel gıda maddelerini depolayarak fiyatların daha da yükselmesine neden olduğunu belirtmektedir.⁸⁸ Bu kişiler, ürünleri ancak kendilerinin belirlediği yüksek fiyatlardan satmayı teklif ediyor, böylece halkın temel gıdaya erişimini engelliyorlardı.⁸⁹ Makrîzî'nin aktardığına göre, 807/1404-5 yılında Nil'in taşma seviyesi normale döndüğü halde, tohumluk stoklarının devlet ricâlî tarafından ihtikâr edilmesi yüzünden halk yeterli tohum bulamamış ve ekim yapılamamıştır.⁹⁰ Nitekim ihtikâr fiili, İslâm hukukunda şiddetle yasaklanmış bir eylem olup, Hz. Peygamber'in "*Kim ihtikâr yaparsa, o günahkârdır*" hadisiyle kınanmıştır.⁹¹

Burcî Memlûkler döneminde karşılaşılan sorunlardan diğeri de devlet gelirlerinin giderek azalmasına rağmen giderlerin kontrolsüz bir şekilde artmasıydı.⁹² Bu dengesizliğin temelinde, devletin iktâ sisteminin bozulması ve tarımsal üretimdeki düşüş yatmaktaydı.⁹³ Makrîzî'nin aktardığına göre, kırsal kesimdeki köylüler ödeyebileceklerinin çok üzerinde vergilere tabi tutuldukları için topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı.⁹⁴ Bu durum, ekili arazilerin azalmasına ve dolayısıyla devletin vergi gelirlerinin düşmesine yol açıyordu.⁹⁵ Makrîzî, Fatımîler döneminde Aşağı Mısır'dan elde edilen yıllık vergi gelirinin 600.000 dinar olduğunu, ancak kendi döneminde bu rakamın çok küçük bir kesire düştüğünü belirtmektedir.⁹⁶ Bu gelir düşüşüne karşın, devletin askerî harcamaları, saray masrafları ve bürokrasinin giderek artan giderleri yüzünden hazine sürekli açık vermekteydi.⁹⁷ Burcî Memlûk yönetimi, artan harcamalar ve azalan gelirler karşısında mali ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla vergileri artırmış, vakıf gelirlerine yönelmiş ve siyasî rakiplerin servetlerine el koyma (müsâdere) yöntemine başvurmuştur. Makrîzî, *İğâse*'de, köylülerin ödeyebileceklerinin çok üzerinde vergilere tabi tutulduklarını, bunun sonucunda topraklarını terk ettiklerini ve devletin vergi gelirlerinin düştüğünü açıkça ifade etmektedir.⁹⁸ Makrîzî, özellikle vezirlerin ve üst düzey bürokratların, görevden alındıklarında veya öldüklerinde mallarının hazine tarafından müsâdere edildiğini belirtmektedir.⁹⁹ Bu uygulama, kısa vadede hazineye gelir sağlasa da, uzun vadede devlet görevlilerinin güvenliğini tehdit ettiği ve yolsuzluğu artırdığı için olumsuz sonuçlar doğurmuştur.¹⁰⁰ Bir diğer gelir kaynağı, tüccarlara

⁸⁶ Esedî, *et-Teyssîr*, 97-109; İslahî, "Al-Asadî", 8.

⁸⁷ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 42; Cengiz Kallek, "İhtikâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/560-565.

⁸⁸ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 42.

⁸⁹ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 42.

⁹⁰ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 42.

⁹¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Müsâkât", 132.

⁹² Makrîzî, *Mamluk Economics*, 18-19; Hassanein M. Rabie, *The Financial System of Egypt, A.H. 564-741/1169-1341*, (London: Oxford University Press, 1972), 50-85.

⁹³ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 46; Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallahun* (Leiden: E. J. Brill, 1997), 120-150.

⁹⁴ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 44, 46.

⁹⁵ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 46.

⁹⁶ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 36; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/511.

⁹⁷ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 36-37; Ağır, "El-Makrîzî'nin İğâse", 500-501.

⁹⁸ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 37, 44-47; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/668-669, 810, 838, 853; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 18-19.

⁹⁹ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 37.

¹⁰⁰ Makrîzî, *Mamluk Economics*, 16; Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), 150-170.

ikrâh (zorla mal satın aldırma) uygulamasıdır.¹⁰¹ Makrîzî, devletin özellikle zengin Kârimî tüccarlarını, piyasa fiyatının çok üzerinde belirlenen fiyatlarla mal satın almaya zorladığını aktarmaktadır.¹⁰²

3. Makrîzî'nin İktisadi Yaklaşımı ve Krizden Çıkış Önerileri

Makrîzî, *İğâsetü'l-ümme*'nin kriz tespiti olmadığını bir kurtuluş rehberi olduğunu baştan belirtir. Eserin altıncı bölümünde, önceki analizlerine dayanarak somut ve sistematik çözüm önerileri sunar. Ona göre krizden çıkış, ancak köklü bir ekonomik yeniden yapılanma ile mümkündür. Bu çerçevede Makrîzî'nin önerileri temelde para sisteminin ıslahı, ölçü birimlerinin standardizasyonu ve şer'î vergi düzenine dönüş etrafında şekillenir.

Makrîzî'nin vergilendirmeye dair görüşleri, modern iktisatta Laffer Eğrisi olarak bilinen “yüksek vergi oranları gelirleri düşürür” yaklaşımının erken bir ifadesi niteliğindedir.¹⁰³ Makrîzî, vergi oranlarının aşırı yükseltilmesinin vergi gelirlerini azaltabileceğini tespit ederek bu mekanizmayı sezgisel biçimde ortaya koymuş ancak modern iktisat teorisinde yer alan optimal/dengeli vergi oranı kavramını sistematik biçimde geliştirmemiştir.¹⁰⁴ Bu tespit, Arthur Laffer'den (1940-) yaklaşık altı asır önce yapılmış olup Makrîzî'nin iktisadî olayların altında yatan nedensellik ilişkilerini doğru bir şekilde teşhis ettiğini göstermektedir.¹⁰⁵

Makrîzî'ye göre, vergi yükünün artması, üreticilerin üretim faaliyetlerini durdurmasına veya azaltmasına neden olmakta, bu da devletin toplam vergi gelirini olumsuz etkilemektedir.¹⁰⁶ Makrîzî, vergilendirme sorunlarının çözümü için şer'î vergi sistemine dönülmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁰⁷ Ona göre, zekât, harâc ve cizye gibi şer'î vergiler, hem meşru hem de adil oldukları için devletin temel gelir kaynağı olmalıdır.¹⁰⁸ Makrîzî, özellikle zekât müessesesinin ihmal edildiğini ve bu önemli gelir kaynağının etkin bir şekilde toplanmadığını belirtmektedir. Selâhaddin Eyyübî döneminde zekâtın devlet eliyle toplanıp dağıtıldığını ancak sonraki dönemlerde bu uygulamanın terk edildiğini aktarmaktadır.¹⁰⁹ Makrîzî, ayrıca tuz, otlak ve balıkçılık gibi Allah'ın yarattığı bedelsiz nimetlerden alınan adaletsiz vergilerin kaldırılması gerektiğini savunmaktadır.¹¹⁰

Memlûk Devleti'nde nakit akışı sorunlarını aşmak amacıyla başvuru başlıca yöntemlerden biri, zengin tüccarlardan borç temin edilmesi idi¹¹¹ ve özellikle baharat ticaretiyle uğraşan Kârimî tüccarları bu süreçte devletin en önemli finansman kaynaklarından birini oluşturuyordu.¹¹² Makrîzî, Sultan Berkûk ve haleflerinin askerî seferler ile kıtlık dönemlerinde tüccarlardan büyük meblağlarda borç aldığını, ancak İslâm hukukunda ribânın (faiz) yasak olması nedeniyle bu borçların faizsiz ödenmesinin tüccarları isteksiz kıldığını belirtirken¹¹³ hocası ibn Haldun aynı meseleyi doğrudan ele almak yerine ekonomik hayatı üretim, vergi ve piyasa dengeleri çerçevesinde analiz etmektedir.¹¹⁴ Bu çerçevede ortaya çıkan

¹⁰¹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47.

¹⁰² Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 47; Walter J. Fischel, “The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1/2 (1958), 157-174.

¹⁰³ Abdul Azim Islahi, “Ahmad bin ‘Alî al-Maqrizî”, *Encyclopaedia of Islamic Economics* (London, 2009), 447; Islahi, *History of Islamic Economic Thought*, 45-48.

¹⁰⁴ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 44, 46.

¹⁰⁵ Arthur Laffer, “The Laffer Curve: Past, Present, and Future”, *The Heritage Foundation Backgrounder* 176 (1981), 1-8.

¹⁰⁶ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 46.

¹⁰⁷ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 80; Islahi, “History of Islamic Economic Thought”, 45-48.

¹⁰⁸ el-Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 150-175.

¹⁰⁹ Islahi, “Ahmad bin ‘Alî Al-Maqrizî”, 448.

¹¹⁰ Muhammed el-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-i'tibâr*, nşr. Abdülkadir Ahmed Tuleymât (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1967), 137-138; Islahi, “Al-Asadi and His Work al-Taysir”, *Islamic Economics Institute*, KSA (2016), 22-23.

¹¹¹ Makrîzî, *İğâse* (Ziyade nşr.), 16, 18.

¹¹² Fischel, “The Spice Trade”, 157-174; Altan Çetin, “Memlûklar Devrinde Kârimî Tüccarları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35 (Mayıs 2004), 71-87.

¹¹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/668-669, 810, 838, 853.

¹¹⁴ ibn Haldun, *Mukaddime*, I/330-345.

faizsiz ödeme konusundaki isteksizlik karşısında devletin çeşitli baskı yöntemlerine başvurduğu ve zaman zaman tüccarların mallarına el koyduğu görülmektedir. Devlet, tüccarları borç vermeye zorlamak için çeşitli baskı yöntemlerine başvurmakta, hatta bazen onların mallarına el koymaktaydı.¹¹⁵ Kredilendirme sorunlarının bir diğer boyutunu ise devletin kendi görevlilerine maaşlarını düzenli ödeyememesi oluşturmakta, özellikle memlûklerin maaşlarının gecikmesi askerî isyanlara ve siyasî istikrarsızlığa zemin hazırlamaktadır.¹¹⁶ Maaş ödemelerinde çoğunlukla fels kullanılması ve bu paranın değer kaybının sürmesi, askerlerin satın alma gücünü ciddi biçimde düşürmüş nitekim Makrîzî, kriz öncesinde 20.000 gümüş dirhem olan bir memlûk maaşının kriz döneminde 100.000 hesap dirhemine yükselmesine rağmen bunun altın karşılığının yalnızca 666 miskal olduğunu hesaplayarak söz konusu değer kaybını açık biçimde ortaya koymuştur.¹¹⁷ Makrîzî, memlûklerin maaşlarının zamanında ödenmemesinin isyanlara ve siyasî istikrarsızlığa yol açtığını da belirtmektedir.¹¹⁸

Makrîzî, Mısır toplumunu *yedi tabakaya* ayırarak her bir tabakanın krizden farklı şekilde etkilendiğini belirtmiştir.¹¹⁹ Bu tabakalar; “iktidar sahipleri (sultan, emirler ve memlûkler), zengin tüccarlar, orta halli tüccarlar ve esnaf, çiftçiler, maaşlılar (fukahâ, ilim talebeleri ve halka askerleri), zanaatkârlar ile ücretli işçiler ve son olarak miskinler ile dilenciler”dir. Krizden en çok zarar gören kesim, beşinci tabaka olan maaşlılardır. Çünkü daha önce 20 gümüş dirhem değerindeki ihtiyaçlarını karşılayabilen bir ilim talebesi, kriz döneminde 100 hesap dirhemi (yaklaşık 2/3 miskal altın) alsa dahi, eskiden 20 gümüş dirheme alınan malları alamamaktadır.¹²⁰ Bu durum, enflasyonun sabit gelirliiler üzerindeki yıkıcı etkisini gözler önüne sermektedir.¹²¹ Krizden en az zarar gören kesim ise, birinci tabaka olan iktidar sahipleridir. Makrîzî, iktidar sahiplerinin kriz döneminde nominal gelirlerinin arttığını, ancak reel olarak bir düşüş yaşadıklarını belirtmektedir. Örneğin, kriz öncesinde 20.000 gümüş dirhem vergi geliri elde edilen bir toprak parçası, kriz döneminde 100.000 hesap dirhemi vergi geliri sağlamaktadır. Ancak bu miktarın altın karşılığı sadece 666 miskaldır (kriz öncesinde 20.000 gümüş dirhem 1.000 miskal altına denk gelmekteydi).¹²² Bu hesaplama, iktidar sahiplerinin nominal gelirlerinin artsa da reel olarak bir düşüş yaşadığını göstermektedir.¹²³ Buna rağmen, iktidar sahipleri krizin yükünü toplumun diğer kesimlerine yansıtabildikleri için, onların yaşam standartları nispeten daha az etkilenmiştir. Zengin tüccarlar (ikinci tabaka) krizden farklı şekilde etkilenmişlerdir.¹²⁴ Makrîzî, bir tüccarın kriz döneminde aynı maldan elde ettiği kârın nominal olarak arttığını, ancak reel olarak düştüğünü belirtmektedir. Örneğin, kriz öncesinde 1.000 gümüş dirhem kâr elde eden bir tüccar, kriz döneminde aynı maldan 3.000 hesap dirhemi kâr elde etmektedir. Ancak bu miktarın satın alma gücü, kriz öncesindeki 1.000 gümüş dirhemden daha düşüktür. Buna rağmen, bazı tüccarlar (özellikle ihtikâr yapanlar) krizden fayda sağlamış, günlük 200-300 dirhem kâr elde edebilmişlerdir.¹²⁵

Makrîzî, tespit ettiği bu derin krizlerden çıkış yolu olarak köklü ve sarsıcı bir ekonomik reform paketi önerir. Çözümün temel taşı, para sisteminin “*şer’an, aklen ve âdeten muteber olan*” altın ve gümüş standartlarına geri döndürülmesidir. Müellif, piyasadaki tüm ürün fiyatlarının ve işçi ücretlerinin sadece bu kıymetli madenler üzerinden belirlenmesini şart koşar. Önerisine göre, tağşiş edilmemiş saf

¹¹⁵ ibn Haldun, *Mukaddime*, I/409, 544, 547, 560-562; Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 47; Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 150-170.

¹¹⁶ David Ayalon, “The System of Payment in Mamluk Military Society”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957-58), 37-65, 257-296; Daisuke Igarashi, “The Establishment and Development of al-Diwan al-Mufrad: Its Background and Implications”, *Mamluk Studies Review* 10/1 (2006), 117-140.

¹¹⁷ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 73-75; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 73-75.

¹¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/922, 1006-1007; Ağır, “El-Makrîzî’nin İğâse”, 500-501.

¹¹⁹ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 72-75; Orman, “İktisadi Krizler”, 419-420.

¹²⁰ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 72-75; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 75.

¹²¹ Orman, “İktisadi Krizler”, 425.

¹²² Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 73-74; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 73-74.

¹²³ Orman, “İktisadi Krizler”, 425.

¹²⁴ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 73-75; Makrîzî, *Mamluk Economics*, 74-75.

¹²⁵ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 46, 74; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/46.

gümüşten basılacak her yüz dirhem beş miskal altına eşit olacak, basım maliyetleri ve vergiler ¼ dinara denk gelecek ve her bir gümüş dirhem 140 bakır felse eşit olacaktır.¹²⁶ Bu düzenleme ile bir altın dinar 24 gümüş dirheme eşitlenecek, fülûsun kullanımı ise sadece günlük küçük ihtiyaçlarla sınırlandırılacaktır.¹²⁷ Makrîzî bu önerilerini bizzat Sultan Melikü'l-Müeyyed Şeyh'e sunarak, devletin maliyesini bu esaslar üzerine kurmasını istemiştir. Sultan Müeyyed, 1415 yılında müellifin tavsiyeleri doğrultusunda “Müeyyedî” adı verilen saf gümüş dirhemleri yeniden bastırmıştır.¹²⁸ Makrîzî, *Şüzûru'l-'ukûd*'da Müeyyedî dirhemlerinin altı faziletini sıralamış ve bunların zekâtın farziyetine ilişkin sünnete uygun olduğunu vurgulamıştır. Müeyyedî dirhemlerin altı fazileti; *Resûlullah dönemindeki şer'î dirhem standardını ve zekât nisabına ilişkin sünneti ihya etmesi, zekât hesaplamasında şüpheli ortadan kaldırması, para ayarındaki karışıklık ve hileyi önlemesi, insanları güvenilir ölçüye yöneltmesi ve dinî yükümlülüklerin doğru şekilde yerine getirilmesini sağlamasıdır.*¹²⁹ Ayrıca kadınların gayrimenkul kayıtlarını ve vakıf muhasebelerini sadece bu yeni gümüş üzerinden tutmaları emredilmiştir. Makrîzî'nin bu para reformu, insanların evlerinde sakladıkları gümüşleri darphaneye getirmelerini ve servetin yeniden canlanmasını hedefliyordu. Ancak halkın fülûsa olan alışkanlığı ve Mısır'daki gümüş kıtlığı nedeniyle bu reform tam bir başarıya ulaşamamıştır. Sultan Müeyyed'in vefatının ardından 1423 yılında bu saf gümüşlerin basımı durmuş ve tekrar fülûsun hâkimiyetine dönmüştür.¹³⁰

Makrîzî'nin fikirleri kendi döneminde tam anlamıyla kabul görmese de Orta Çağ boyunca önemli bir referans olmuş ve etkisi Memlûk sınırlarını aşarak 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de yankı bulmuştur. Osmanlı maliyesinde yaşanan bozulmaların bürokrat ve âlimlerin gündemini meşgul ettiği 16. yüzyıl sonlarında Taşköprülüzâde Kemâlüddîn Mehmed Efendi tarafından “Târîh-i Kaht-ı Mısır” adıyla Türkçeye mensur olarak tercüme edilmiştir. 3. Mehmed döneminde kaptan-ı derya Cağaloğlu Sinan Paşa'nın meclisinde yapılan müzakerelerde, ekonomik krizler ve çözüm yolları bakımından önemli görülen bu eserin tercümesi talep edilmiş ve Taşköprülüzâde tarafından kısa sürede tamamlanan bu muhtasar çeviri, gerekli görülen yerlerde mütercimnin kendi gözlem ve tavsiyeleriyle zenginleştirilmiştir. Bu çerçevede söz konusu tercüme, yalnızca bir aktarım faaliyeti olarak kalmamış, Taşköprülüzâde'nin eklediği değerlendirmelerle Makrîzî'nin analizlerini Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik bunalıma uyarlayan ve özellikle para ıslahatı tartışmalarına teorik zemin sağlayan önemli bir entelektüel katkı niteliği kazanmıştır.¹³¹

4. Sonuç

Makrîzî'nin *İğâsetü'l-ümme*'si, 15. yüzyıl Mısır ekonomisinin yapısal çözülmesini nedensel bir çerçeve içinde açıklayan erken bir makroekonomik analizdir. Müellif, doğal afetlerin (Nil taşkınlarındaki düzensizlikler ve veba salgınları) etkisini inkâr etmez ancak krizlerin belirleyici nedenlerini insan kaynaklı faktörlerde arar. Yönetimsel yozlaşma, liyakatsiz atamalar, aşırı ve adaletsiz vergilendirme, para sisteminin taşıdığı ve ölçü-tartı standartlarının bozulması, onun analizinde birbirine bağlı bir kriz dinamiği oluşturur. Bu yaklaşım, dönemin geleneksel tarih yazımının betimleyici sınırlarını aşarak analitik bir çerçeveye yönelir. Makrîzî'nin katkısının merkezinde, bu unsurlar arasındaki nedensel ilişkiyi kurması yer alır. Tağşiş yoluyla fels enflasyonu, “kötü para iyi parayı kovar” şeklinde formüle edilecek mekanizmayla uyumlu biçimde, kıymetli madenlerin tedavülden çekilmesine

¹²⁶ Makrîzî, *İğâse (Ziyade nşr.)*, 80-81.

¹²⁷ Makrîzî, *Mamluk Economics*, 80-81.

¹²⁸ Islahi, “Economic and Financial Crises in Fifteenth-Century Egypt”, 82.

¹²⁹ Makrîzî, *Şüzûru'l-'ukûd fî Zikri'n-nukûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2170, vr. 70b-71a.

¹³⁰ Abdul Azim Islahi, “Economic and Financial Crises in Fifteenth-Century Egypt: Lessons From the History”, *Islamic Economic Studies* 21/2 (November 2013), 90.

¹³¹ Cemal Kafadar, “Prelude to Ottoman Decline Consciousness: Monetary Turbulence at the End of the Sixteenth Century and the Intellectual Response”, *Osmanlı Araştırmaları* 51 (2018), 282-284; Ümit Eskin, “Târîh-i Kaht-ı Mısır Tercümesi (Kemâlî)”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, 02 Nisan 2022. <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tarih-i-kaht-i-misir-tercumesi-kemali> (Erişim Tarihi: 22.04.2026)

yol açar. Bu süreç reel gelirleri aşındırırken, artan vergi yükü üretimi ve vergi hasılatını birlikte baskılar. Bu çerçevede, modern iktisatta Gresham's Law ve Laffer Curve olarak bilinen ilişkilerle paralellik gösterse de Makrîzî'nin çıkarımlarını sistematik bir modelden ziyade tarihsel gözleme dayalı sezgisel analizler olarak değerlendirmek daha isabetlidir. Bununla birlikte, Makrîzî'nin yaklaşımı önemli sınırlılıklar içerir. Çözüm önerileri -altın ve gümüş esaslı sağlam para düzenine dönüş, ölçü birimlerinin yeniden standardizasyonu ve fels kullanımının sınırlandırılması- pratikte karşılık bulmamıştır. Bu başarısızlık yalnızca para arzı kısıtları veya toplumsal alışkanlıklarla açıklanamaz; aynı zamanda onun analizinin dışsal değişkenleri ihmal etmesiyle de ilişkilidir. Uluslararası ticaret akışları, Avrupa'daki maden arzı dalgalanmaları ve bölgesel güç dengelerindeki dönüşümler dikkate alınmamıştır. Bu noktada çağdaşı Esedî'nin gümrük tarifeleri ve dış ticaret düzenlemelerine yaptığı vurgu, Makrîzî'nin örtük "kapalı ekonomi" varsayımına eleştirel bir karşıtlık sunar. Yine de Makrîzî'nin iktisat düşüncesi tarihindeki yeri belirgindir. Para kalitesi ile dolaşım arasındaki ilişkiyi erken bir dönemde kavraması ve vergi oranları ile gelir arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi sezgisel olarak tespit etmesi, onu sıradan bir kronikçiden ayırır. Ayrıca toplumsal kesimler arasındaki reel gelir farklılaşmasına dikkat çekmesi -özellikle sabit gelirli grupların enflasyondan orantısız biçimde etkilenmesi- modern gelir dağılımı analizleriyle uyumlu bir perspektif sunar. Ölçü ve tartı sistemindeki bozulmaları parasal istikrarsızlığın bir bileşeni olarak ele alması da enflasyonu kurumsal çözülme ile düşünmesi bakımından dikkate değerdir. Sonuç olarak Makrîzî'nin analizi, iktisadî krizlerin yalnızca dışsal şoklardan değil, kurumsal ve yönetsel bozulmalardan da kaynaklandığını vurgular. Liyakat, adalet, şeffaflık ve para istikrarı gibi ilkelerin ihlali, ekonomik çöküşü hızlandıran temel mekanizmalardır. Bu bütüncül yaklaşım, Makrîzî'yi erken dönem bir kurumsal iktisat düşünürü olarak konumlandırmayı mümkün kılar.

Kaynakça

- Ağır, Abdullah Mesut. *Memlûklarda Ticaret*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Ağır, Abdullah Mesut. “El-Makrîzî’nin İğâse ve el-Esedî’nin et-Teyşîr’ine Göre Memlûklarda Ekonomik Kriz ve Enflasyon”. *Türkiyat Mecmuası* 31/2 (2021), 494-525.
- Allouche, Adel. *The Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
- Artuk, İbrahim. “Fels”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/309-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aslan, Mehmet Selim. “İslâm Borçlar Hukukunda Satış Konusunun Maddî Olarak Var Olması Şartına Dair Bir Değerlendirme”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/3 (Aralık 2022), 1256-1271.
- Ayalon, David. “The System of Payment in Mamluk Military Society”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957-1958), 37-65.
- Ayalon, David. “Bahri Mamlûks, Burji Mamlûks: Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate”. *Târîh: A Volume of Occasional Papers in Near Eastern Studies* 1 (1990), 53-56.
- Bacharach, Jere L. “Circassian Monetary Policy: Copper”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19 (1976), 32-47.
- Bacharach, Jere L. “Circassian Monetary Policy: Silver”. *Numismatic Chronicle* 11 (1971), 267-281.
- Borsch, Stuart J. “Nile Floods and the Irrigation System in Fifteenth-Century Egypt”. *Mamluk Studies Review* 4 (2000), 131-145.
- Çetin, Altan. “Memlûklar Devrinde Kârimî Tüccarları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35 (Mayıs 2004), 71-87.
- Çıplak, Esra. “Burcî Memlûk Sultanları Berkûk ve Ferec Dönemlerinde Vebanın Ülke Yönetimi ve Ekonomisine Etkileri”. *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Veba*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021, 125-142.
- Çıplak, Esra. “Ortaçağda Mülkiyet ve Kişilik İhlalleri: Burcî Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk Örneği”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (Mart 2021), 414-435.
- Çıplak, Esra. “Takî ed-Dîn Ahmed b. ‘Alî el-Makrîzî’nin İğâsetü’l-Ümme bi-Keşfi’l-Ğumme Adlı Eserinde Mısır’ın İktisadî Yapısı”. 2. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Özet Kitabı*. Kahire, 2018, 18.
- Dols, Michael W. *The Black Death in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press, 1977.
- Esedî, Muhammed. *et-Teyşîr ve’l-i’tibâr ve’t-tahrîr ve’l-ihtibâr fî mâ yecibü min hüsni’t-tedbîr ve’t-tasarruf ve’l-ihtiyâr*. nşr. Abdülkadir Ahmed Tuleymât. Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1967.
- Eskin, Ümit. “Târîh-i Kaht-ı Mısır Tercümesi (Kemâlî)”. *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim 22 Nisan 2026. <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tarih-i-kaht-i-misir-tercumesi-kemali>
- Fischel, Walter J. “The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1/2 (1958), 157-174.
- Holt, Peter Malcolm. *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517*. London: Longman, 1986.

- Igarashi, Daisuke. "The Establishment and Development of al-Diwan al-Mufrad: Its Background and Implications". *Mamluk Studies Review* 10/1 (2006), 117-140.
- Islahi, Abdul Azim. "Al-Asadi and His Work al-Taysir: A Study of His Socio-Economic Ideas". *Islamic Economics Institute*, 2016, 1-35.
- Islahi, Abdul Azim. "Ahmad bin 'Alî al-Maqrizî". *Encyclopaedia of Islamic Economics*. 1. London, 2009, 443.
- Islahi, Abdul Azim. "Economic and Financial Crises in Fifteenth-Century Egypt: Lessons From the History". *Islamic Economic Studies* 21/2 (2013), 1-18.
- Islahi, Abdul Azim. *History of Islamic Economic Thought: Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar, 2014.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. Haz. Süleyman Uludağ. 1 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Kafadar, Cemal. "Prelude to Ottoman Decline Consciousness: Monetary Turbulence at the End of the Sixteenth Century and the Intellectual Response". *Osmanlı Araştırmaları* 51 (2018), 265-295.
- Kalkaşandî. *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. 3 Cilt. Kahire: el-Matba'atü'l-Emîriyye, 1913-1919.
- Kallek, Cengiz. "İhtikâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/560-565. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kanat, Cüneyt. "Makrîzî ve Çağdaşları". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 (1990), 219-232.
- Kavakcı, Yusuf Ziya. *Hisbe Teşkilâtı: Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*. Ankara, 1975.
- Koprman, Kâzım Yaşar. *Mısır Memlûkleri Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Laffer, Arthur. "The Laffer Curve: Past, Present, and Future". *The Heritage Foundation Backgrounder* 176 (1981).
- Lapidus, Ira M. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *en-Nukûdü'l-İslâmiyye el-müsemma bi Şüzûri'l-'Ukûd fî Zikri'n-Nukûd*. Kum: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Hayderiyye, 1968.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme*. nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde - Cemâleddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1940.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme*. çev. Muhammed Abrik-Hakan Can. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Evzân ve'l-Mekâyili's-Şer'iyye*. thk. Sultan b. Heliyyil b. Ayyid el-Mismar. Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 2007.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Evzân ve'l-Ekyâl*. Erişim 7 Haziran 2026. https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_8915/aluwzan-walakyal.pdf
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Mamluk Economics: A Study and Translation of al-Maqrizi's Ighathah*. çev. Adel Allouche. Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
- Makrîzî. *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde-Saîd Abdülfettâh Âşûr. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1956-1973.

- Makrîzî, es-Sülûk li-Ma'rîfet Düvel el-Mülûk, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Maraşlı, Ozan. "Makrîzî (766-845/1364-1442)". *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*. ed. Mehmet Bulut. 2. Cilt. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2021,
- Mâverîdî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mujani, Wan Kamal vd., "Al-Maqrizi (d.1442) and Abd Al-Basit (d.1514) and Their Accounts on the Economy of Egypt", *Atlantis Press* (2013), 32-35.
- Mujani, Wan Kamal. "The Nile and Irrigation System during the Mamluk Period (1468-1517)". *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 5/9 (2011), 2264-2268.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Orman, Sabri. "İslâmî Düşünce Geleneğinde İktisadî Krizler Meselesi: Makrîzî ve İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme Adlı Eseri". *İktisadî Krizler ve Türkiye Ekonomisi*. ed. N. Eroğlu vd. Ankara: Orion Kitabevi, 2015, 395-429.
- Rabie, Hassanein M. *The Financial System of Egypt, A.H. 564-741/1169-1341*. London: Oxford University Press, 1972.
- Sahillioğlu, Halil. "Esedî, Muhammed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/369. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Schultz, Warren C. "Mahmud b. 'Ali and the 'New Fulus': Fourteenth-Century Egyptian Copper Coinage Reconsidered". *American Journal of Numismatics* 10 (1998), 127-148.
- Seyyid, Eymen Fuad. "Makrîzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2003, 448-451.
- Shillington, Kevin. *Encyclopedia of African History: A-G*. New York: Taylor & Francis, 2005.
- Shoshan, Boaz. "From Silver to Copper: Monetary Changes in Fifteenth-Century Egypt". *Studia Islamica* 56 (1982), 97-116.
- Sato, Tsugitaka. *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallahun*. Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Ziyade, Muhammed Mustafa. *el-Müverrihûn fî Mısr fî'l-Karni'l-Hâmisi 'Aşeri'l-Mîlâdî*. Kahire, 1949.

Yazar(lar) / Author(s)

Dr. Funda Öztürk
Bağımsız Araştırmacı, Ankara-Türkiye
e-posta: fndozturk87@gmail.com
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 17.04.2026
Kabul tarihi-Date of acceptance:06. 06. 2026
Yayın tarihi-Date of publication: 31. 06. 2026

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
No conflict of interest declared.

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır.
No funding or support was received.

Lisans- License

Maliye Nezâreti Masraf Defterlerine Göre Mekteb-i Harbiye

Öz

1834-1920 tarihleri arasında düzenlenen Maliye Nezâretine ait masraf defterleri, Osmanlı maliyesinin devlet eliyle yapmış olduğu harcamaları göstermesi bakımından önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu çalışma, 1838-1842 yılları arasında düzenlenen Maliye Nezâreti masraf defterlerine dayanarak Mekteb-i Harbiye’de görev yapan muallim, hulefâ, mühendis ve çeşitli hizmetliler ile öğrencilere ödenen maaşları incelemeyi ve bu kurumun Osmanlı maliyesindeki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmanın temelini belirtilen yıllara ait 45 adet masraf defteri oluşturmaktadır. Nitekim bu defterlerde yer alan maaş ve gider kayıtları analiz edilerek Mekteb-i Harbiye’nin idari ve askerî kadrosunun yapısı ile mali giderleri tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular ise Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasının ardından şekillenen yeni askerî düzen ve artan nitelikli subay ihtiyacı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çalışma, Mekteb-i Harbiye’nin erken dönem teşkilat yapısını ve Osmanlı maliyesi içindeki yerini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mekteb-i Harbiye, Masraf Defterleri, Muallim, Diğer Görevliler.

Military Academy (Mekteb-i Harbiye) According to the Expense Registers of the Ministry of Finance

Abstract

The expense books of the Ministry of Finance, which were prepared between 1834 and 1920, are among the important sources in terms of showing the expenditures made by the Ottoman finance by the state. This study aims to examine the salaries paid to teachers, clerks, engineers, various service personnel, and students at the Military Academy between 1838 and 1842, based on the expenditure ledgers of the Ministry of Finance, and to reveal the place of this institution in Ottoman finance. The basis of the research is 45 expense books for the specified years. As a matter of fact, the salary and expense records in these books were analyzed and the structure and financial expenses of the administrative and military staff of the Mekteb-i Harbiye were determined. The findings obtained were evaluated within the framework of the new military order shaped after the abolition of the Janissary Corps and the increasing need for qualified officers. Therefore, the study is important in terms of revealing the early organizational structure of the Mekteb-i Harbiye and its place in the Ottoman finance.

Keywords: Ottoman State, Mekteb-i Harbiye, Expense Books, Teacher, Other Officials.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Öztürk, Funda, “Maliye Nezâreti Masraf Defterlerine Göre Mekteb-i Harbiye”. *İleri Hareket Dergisi* 1, (Haziran 2026). 28-46.

1. Giriş

Mekteb-i Harbiye'nin bir müessese olarak ortaya çıkışı, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının¹ ardından askerî alanda gerçekleştirilen teşkilatlanma süreciyle ilişkilidir. Bu bağlamda Mekteb-i Harbiye'nin oluşumuna dair literatürde farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir yaklaşıma göre, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kurulmasının ardından bu ordunun subay ihtiyacını karşılamak için Acemi Ocağı Kışlasında 15 yaş altındaki kişiler için açılan talimgâh, Mekteb-i Harbiye'nin başlangıcını oluşturmaktadır. Diğer bir yaklaşıma göre ise 1831 yılında Ahmet Fevzi Paşa tarafından Selimiye Kışlasında bulunan Mansûre askerleri arasından seçilen 19-21 yaş aralığındaki askerlerin bölükler hâlinde teşkilatlandırılmasıyla oluşturulan ve “sıbyan bölükleri” olarak adlandırılan yapı, Mekteb-i Harbiye'nin temelini oluşturmaktadır.² Söz konusu bölükleri diğer askerî birimlerden ayıran özellik ise bu askerlere okuma yazma eğitimi verilmesidir. Ayrıca eğitim sürecinde başarılı olan askerler onbaşı, çavuş, mülâzım rütbelerini alarak kıtalara katılmaktadır. Bu bağlamda sıbyan bölüklerinin Mekteb-i Harbiye'nin temelini oluşturduğu ve bölüklerde yetişen askerlerin de ilk Harbiyeliler olarak kabul edilebileceği ifade edilmektedir. Mektep başlangıçta Ekol Militer, Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, Asâkir-i Hassa-i Şâhâne, Mekteb-i Harbiye-i Mansure adlarıyla anılmış ancak resmî açılış tarihi olarak kabul edilen 1 Temmuz 1835'te “Mekteb-i Harbiye” adıyla kesinlik kazanmıştır.³ Ayrıca Harbiye'de yalnızca askerî eğitim ve askerî bilimler değil aynı zamanda matematik, mühendislik ve geometri gibi dersler de verilmiştir. Bu yönüyle II. Mahmut döneminde kurulan “Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye”de modern nitelikli bir eğitim anlayışının uygulanmaya başladığı görülmektedir. Bu bağlamda mektep, sadece orduya değil, aynı zamanda bürokrasiye de nitelikli insan kaynağı sağlayan bir kurum hâline gelmiştir.⁴

Mekteb-i Harbiye'de gerçekleşen harcamalar ve maaş ödemeleri gibi hususlar ise Osmanlı Devleti'nin gelişen mali teşkilatıyla doğrudan ilişkili olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nde Maliye Nezâretinin kuruluşuna kadar malî işler, Anadolu ve Rumeli defterdarlıkları başta olmak üzere çeşitli defterdarlıklar aracılığıyla yürütülmüştür. Bununla birlikte III. Selim döneminde Nizâm-ı Cedîd Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Îrâd-ı Cedîd Hazinesi oluşturulmuştur. Ancak III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından bu hazine lağvedilerek mevcudu ve gelirleri Darphane, Hazine-i Âmire ve Tersane Hazinesine aktarılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun giderlerini karşılamak üzere mukataa gelirlerinin bir kısmı Darphane'den ayrılarak bu orduya tahsis edilmiştir. Bu gelirlerin yönetimi/idaresi ise başdefterdarın sorumluluğuna verilerek Mukataa Hazinesi oluşturulmuştur. Zamanla Mukataa Hazinesi, Hazine-i Âmire'nin bir şubesi niteliği kazanmıştır. Ancak Asâkir-i Mansure'ye tahsis edilen gelirlerin artması, Mukataa Hazinesi'nin önemini artırmış ve Hazine-i Âmire ile birlikte yönetilmesini güçleştirmiştir. Bu nedenle 6 Şubat 1827 tarihinde, yeni ordunun gelir-giderlerini düzenlemek amacıyla Mukataat Nezâreti kurulmuştur. 1834 yılında bu teşkilat defterdarlığa dönüştürülerek Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Hazine Defterdarlığı adını almıştır. 1835 yılında gerçekleştirilen düzenleme ile Hazine-

¹ Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhi-Zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 148-157; Mehmet Esad, *Üss-i Zafer*, 1827, 99-107.

² Abdülkadir Özcan, “Hassa Ordusunun Temeli-Mu'allem Bostanîyân-ı Hâssa Ocağı Kuruluşu ve Teşkilâtı”, *Tarih Dergisi* 34 (1984), 371; Tahsin Ünal, “Harp Okulu Tarihi”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 8 (1968), 18; Ahmet Yaramış, “Atatürk'ün Yetiştirdiği Mekteb-i Harbiye'nin Kuruluşu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/3 (2006), 183-185.

³ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yayınları, 2010), 2/79; Takvîm-i Vekayi, 1251, Sene 107; Abdülkadir Özcan, “Harbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/115-116; Hülya Yazar, *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim* (Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, 2000), 253.

⁴ Abdulvahap Akıncı, “Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik İnşasında Okul”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2014), 5; Osman Taştekin, “18. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (2019), 1151.

i Âmire ve Darphane-i Âmire birleştirilmiş ve Darphane-i Âmire Defterdarlığı adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır.⁵ Nihayetinde 28 Şubat 1838 tarihinde Hazine-i Âmire ile Mansûre Hazinesi birleştirilerek Maliye Nezâreti kurulmuş ve Osmanlı mali yapısının merkezîleştirilmesi sürecinde önemli bir adım atılmıştır. Tanzimat'ın mali alandaki düzenlemelerinin yürütülmesi esas itibarıyla Maliye Nezâretinin sorumluluğuna bırakılmış ve bu kapsamda maliye nazırı geniş yetki ve sorumluluklar üstlenmiştir. Kuruluşun ardından bazı idari değişiklikler yapılarak kısa süreliğine yeniden defterdarlık sistemine geçilmiştir. Ancak bu uygulama kalıcı olmamış ve 1841 yılında yapılan düzenlemeyle önceki yapıya dönmüştür.⁶ Dolayısıyla Mekteb-i Harbiye'nin maaş ödemeleri ve diğer giderleri Osmanlı Devleti'nin mali sistemine dâhil edilmiştir.

Bu çalışmada 1838-1842 yılları arasında Mekteb-i Harbiye'ye ait masraf defterleri incelenmiştir. Söz konusu defterler aracılığıyla mektebin öğrencileri, öğretmenleri, zabitan (subaylar) sınıfına mensup görevlileri ile çamaşırcı, işçi, berber, saatçi, tamirci gibi hizmetlilere dair çeşitli bilgilere ulaşılmıştır. Yine defterlerden öğretmenlerin ve öğrencilerin dereceleri, hangi derslerin öğretildiği, öğrencilerin mektebe nerelerden geldiği gibi kurumsal yapıya ilişkin genel nitelikte veriler de tespit edilmiştir. Araştırmada, 45 adet masraf defteri temel kaynak olarak kullanılmış; bunun yanı sıra Hayrullah Gök'ün "Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu (1834-1883)" adlı doktora tezi başta olmak üzere konuya ilişkin literatürden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Mekteb-i Harbiye'nin kuruluşu ve gelişim süreci de ilgili çalışmalar doğrultusunda değerlendirilmiştir. Tanzimat'la birlikte süregelen modernleşme çabaları, Osmanlı Devleti'nin mali yapısı üzerinde de önemli etkiler bırakmıştır. Bu nedenle askerî eğitim açısından büyük öneme sahip olan Mekteb-i Harbiye için yapılan harcamaların niteliği ve kapsamı da ayrı bir önem arz etmektedir. Bu çerçevede çalışma, maliye masraf defterlerinde⁷ yer alan kayıtlar esas alınarak Mekteb-i Harbiye ile sınırlandırılmış; mektebin tarihi seyri ise söz konusu defterlerin kapsadığı 1838-1842 yılları dikkate alınarak incelenmiştir.

2. Mekteb-i Harbiye'nin Kuruluşu

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu için çağdaş bilgi ve becerilere sahip subaylar yetiştirmek amacıyla kurulan askerî mektep, 1835 yılında Mekteb-i Harbiye adıyla teşkilatlandırılmıştır.⁸ Mektebin resmî olarak açılmasının ardından merkezî yönetim, ülke sınırları içerisinde mektebe öğrenci gönderilmesini istenmiş ancak tüm çabalara rağmen eyaletlerden beklenen düzeyde katılım sağlanamamıştır. Eyaletlerden beklenen düzeyde öğrenci katılımının sağlanamaması, incelenen masraf defterlerine de yansımaktadır. Nitekim söz konusu defterler, mektebe kabul edilen öğrencilerin çoğunlukla İstanbul ve çevresinden geldiğini göstermektedir. Katılımın sınırlı kalmasının başlıca nedenleri arasında halkın uzun yıllar devam eden savaşlardan bıkmaması ile bu süreçlerin yarattığı korku

⁵ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1839-1856)* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 114-118; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 252-264; Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/95; Zeki M. Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)* (İstanbul: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1977), 25-26.

⁶ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, 264-265; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 35; Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, 29-30; Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2025), 71.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde "Maliye Masârifât Muhasebeciliği Defterleri" başlığı altında tasnif edilen ML. MSF. d. Defterleri, Osmanlı maliyesinin harcama kalemlerini göstermektedir. 1834-1920 yılları arasında düzenlenen ve Maliye Nezâretine ait olan masraf defterleri, Osmanlı maliyesinin devlet eliyle yapmış olduğu harcamalara dair veriler sunmaktadır. Bahsi geçen defterler, çoğunlukla idari ve askerî kadrolarda istihdam edilen personele yapılan harcamaları içermektedir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, haz. Yusuf İhsan Genç vd. (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010), 247; Ayla Efe, "Tanzimat Devletinin Taşradaki Görünürlüğü: Maliye Masraf Defterleri Üzerinden Bir Değerlendirme", *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018*, haz. Semiha Nurdan - Muhammed Özler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 3/107.

⁸ Musa Çadırcı, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 13/1456; Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 5/1253; Gökhan Savaş, "Osmanlı Devleti'nde Askerî Eğitim Alanındaki Gelişmeler (19. Yüzyıl)", *Harp Tarihi Dergisi* 7 (2023), 117; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 155.

gösterilebilir.⁹ Ayrıca öğrenim süresinin belirsizliği, mektep şartlarının ağır olması ve disiplin kurallarının katılığı gibi hususlar da okulun öğrenci talebini olumsuz etkilemiştir. Bununla birlikte varlıklı ailelerin çocukları da isterlerse bürokrasi kanalıyla zaten ordu komutanı olabildiğinden zahmetli bir eğitime gerek duymamaktadır.¹⁰ Öyle ki Engelhardt, Türk ordusunda kadroların çoğunlukla isimden ibaret olduğunu, ilerleme ve terfinin düzenli bir kurala bağlı olmadığını belirtmektedir. Ayrıca askerlik hizmetinin başlangıç dönemi ağır olup herhangi bir menfaat sağlanmadığından, varlıklı kimseler genellikle bürokrasiyi (mülkiye) tercih etmektedir; zira bürokrasiden de ordu komutanları yetişmektedir,¹¹ diyerek bu durumu ifade etmektedir.

Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci alımında karşılaşılan bir diğer sorun, harp okulu karşıtlarının propagandaları neticesinde, halk arasında mektebe karşı bir takım dinî içerikli endişelerin ortaya çıkmasıdır. Nitekim geniş halk kesimleri arasında yeni tarz eğitim yapan mekteplerin açılması “gâvurlaşmak” olarak görülmüştür.¹² Bu düşünceleri ortadan kaldırmak amacıyla II. Mahmut mektep binası ile kütüphane arasına bir cami inşa edilmesini istemiş ancak bu girişimde söz konusu endişeleri ortadan kaldırmakta yeterli olmamıştır. Zira Kabakçı İsyanı sırasında Nizâm-ı Cedîd subaylarının katledilmesi, Mekteb-i Harbiye'nin halk nezdinde Nizâm-ı Cedîd ile özdeşleştirilmesine ve akıbeti belirsiz bir girişim olarak algılanmasına yol açmıştır.¹³

Yukarıda bahsi geçen önyargılara karşı merkezî hükümet, mektebin yeterli öğrenci sayısına ulaşabilmesi için öncelikle hassa ordusu bünyesindeki talimgâhtan yaşça küçük, fiziken kuvvetli ve yetenekli öğrencilerin seçilerek Mekteb-i Harbiye'ye aktarılmasını sağlamıştır. Ancak bu uygulama da beklenen sonucu vermemiştir.¹⁴ Ardından kimsesiz ve muhtaç çocuklar Mekteb-i Harbiye'ye alınarak subay olarak yetiştirilmeye çalışılmıştır.¹⁵ Lakin bu çocukların temel eğitiminin dahi olmaması Mekteb-i Harbiye'nin hedeflenen eğitim seviyesinde başlayamamasına neden olmuştur.¹⁶ Bu şartlar nedeniyle öğrencilere öncelikle ilk, orta ve lise eğitimi verilmiş ve sonrasında harp okulu eğitimine geçilebilmiştir.¹⁷

Mekteb-i Harbiye'nin ilk mektep nazırı (1834-1836) Kaymakam (Yarbay) Mustafa Mazhar Bey'dir.¹⁸ Bu dönemde Mekteb-i Harbiye'nin çağdaş bir askeri eğitim kurumu hâline gelebilmesi için zamana ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tüm çabalara rağmen malzeme ve ders kitabı başta olmak üzere pek çok eksiklik söz konusu olmuştur. Öte yandan, yeni açılan okulda öğrenciler ve personel sayısı okulun mevcut fiziki kapasitesini aşması nedeniyle kurum sürekli taşınmak zorunda kalmıştır. Bu durum ise eğitimin düzensiz ve kesintili bir şekilde yürütülmesine yol açmıştır. Ayrıca nitelikli öğrenci ve öğretmen eksikliği de dönemin başlıca sorunları arasında yer almaktadır. Mekteb-i Harbiye'nin ilk öğretmenleri çoğunlukla Mühendishane mezunları ve okul bölüklerinden yetişen

⁹ Nuray Bilgin, “Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Harbiye”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (2021), 138.

¹⁰ Hayrullah Gök, “Kara Harp Okulu'nun Kuruluşu ve İlk Dönemi (1834-1837)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2006), 7.

¹¹ Philippe E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, çev. Erol Kılınç (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 115.

¹² Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, drl. Kemal Karpat (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004), 115-116.

¹³ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 82-83.

¹⁴ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 83.

¹⁵ Cevat Aksu, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 88-89; Enver Z. Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), 1/160.

¹⁶ Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 6/174.

¹⁷ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 83.

¹⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 193; Songül Derin Yılmaz, “Erkan-ı Harbiye'nin Kuruluşundan Müstakil Hale Geline 1908'e Kadar Müfredatların Eğitimsel Analizleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 35/3 (2025), 1335.

subaylardan oluşmaktadır. Tüm bu eksiklikler ve sorunlar nedeniyle 1837 yılına kadar kurumda sistemli bir eğitim verilememiş ve gerçekleştirilen düzenlemeler istenilen düzeyde uygulanamamıştır.¹⁹

Resmî açılışı 1 Temmuz 1835 tarihinde yapılan Mekteb-i Harbiye, tabur teşkilatına göre düzenlenerek sekiz bölüme ayrıldı. Mekteb-i Harbiye'nin ilk beş bölümü günümüzdeki ilkokul; altı, yedi ile sekizinci bölümler ortaokul ve ikinci mektep olarak adlandırılan bölüm ise lise olarak düzenlendi.²⁰ Ayrıca Mekteb-i Harbiye'de görevlendirilen personel, bir tabur halinde teşkilatlandırıldı ve öğrencilere de sorumluluklar verildi. Bu bağlamda koğuşlarında gece nöbet tutma, yemek pişirme, karavana silme, kullandığı alanları temizleme gibi askerî hizmetler dönüşümlü olarak öğrencilerin mesuliyetinde oldu. Bu durum özellikle hizmetli derecesinde görevlendirilmelerin kısıtlı olduğunu ve en azından harcamaların bu yönde azaltıldığını göstermektedir. Ancak yeni açılan bir okulun giderlerinin de fazla olması kaçınılmazdır. Zira pek çok eksiklik söz konusudur. Bu eksikliklerden biri de yetişmiş ve bilgili öğretmen açığıdır. Bu nedenle 1835 yılından itibaren Mekteb-i Harbiye için öğretmen yetiştirilmek üzere Avrupa'ya subaylar ve öğrenciler gönderildi.²¹ Tüm çalışmalara rağmen merkezî hükümet, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu Harp Okuluna benzer bir eğitim kurumu meydana getiremedi. Bu nedenle öncelikle sistemin düzeltilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Mısır askerî sistemi hakkında bilgili bir komutana ihtiyaç duyuldu ve Selim Satı Paşa (1837-1841) mektep nazırı²² yapıldı.²³ Çünkü Paşa, daha önce Mısır'da "Askerî Okullar Kumandanlığı" yaptığından Fransız askerî eğitim sistemini bilmekteydi. Netice itibarıyla bu atama ile Mekteb-i Harbiye'nin müesseseseleşme süreci de hızlanmış oldu.²⁴

Selim Paşa gerek öğrenci altyapısı gerekse öğretim kadrosu yeterli olmayan bir Mekteb-i Harbiye'yi devraldı.²⁵ Öyle ki okulun başında bir yetkili dahi bulunmuyordu. Bu nedenle öncelikle "ders nazırlığı" kurularak Mühendishane mezunu Binbaşı Kâmil Bey albaylık rütbesiyle mektebe ders nazırı olarak tayin edildi.²⁶ Sonrasında 1837 yılında çıkarılan "Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şâhânenin İdâre-i Dâhiliyesine Dair Kanunnâme" ile Mekteb-i Harbiye'ye giriş şartları ve eğitim öğretimin kuralları belirlendi. Bu doğrultuda aynı yıl içerisinde mektebin öğretim kadrosu ve görevli personeli yeniden düzenlendi. Yine, öğretmenlerin maaşları netleşerek tecrübeli öğretmenler "baş hoca" olarak atandı. Nizamnameye göre, mektepte öğretmen olabilmenin şartları: Müslüman olma; yaşı 25 yaşından küçük ve 45 yaşından büyük olmama; askerliği sevme ve tembel olmama; akıcı bir yazı ve düzgün bir ifadeyle olayları anlatabilme; zorluklarla kolaylıkla başa çıkabilme; huyca iyi olma, gösterişten ve erkeğe

¹⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 194; Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 85; Cihan Özgün, *Türk Yenileşme Tarihi Devlet, Toplum ve Ekonomik Düzenin Değişimi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 88.

²⁰ Fatih Gürses, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Harbiye'de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1894-1914)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 42; Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Askerî Yenileşme Devri Eğitim-Öğretim Kurumlarından Mekteb-i Harbiye-i Şahane (Sultan II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit Dönemleri)", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri* 25-25 Mayıs 2015, ed. Feridun M. Emecen vd., 147.

²¹ Yurtdışına gönderilen öğrenciler öncelikle dil öğreniyor sonrasında esas öğrenimlerine geçebiliyordu. Bu durum ise daha uzun soluklu masraf anlamına gelmektedir. Örneğin Viyana'ya gönderilen bir öğrenciye aylık 1.061 kuruş verilirken bu tutara yol, cep harçlığı ve kıyafet masrafları eklenmemiştir. Paris'e gönderilen bir öğrenciye ise 1.000 kuruş verilmektedir. Zaman zaman bu harcamalarda kısıtlamalara gidilmesine rağmen merkezî hükümet bu masrafların üstesinden gelemeyip Paris'teki askerî öğrencileri Mehmet Ali Paşa'nın okuluna devretmiştir. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939), 2/363; Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 88-90.

²² Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310), 21-23.

²³ Masraf defterlerine göre Selim Paşa 20.000 kuruş maaş almaktadır. Zaman içerisinde mektep nazırlarının maaşında ciddi bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır. Zira Selim Paşa'dan sonra nazırlık yapacak olan Emin Paşa'nın maaşı 5.000 kuruştur.

²⁴ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 94; Hayrullah Gök, "Kara Harp Okulu'nun Kuruluşu ve İlk Dönemi (1834-1837)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2006), 11.

²⁵ Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 25.

²⁶ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 95.

uymayan davranışlardan uzak olma; vakur olma, öğrencilerinde saygı ve itibar uyandırma; iffetli, hoş olmayan davranışlardan uzak ve bilhassa sorumlu olduğu öğrencilere örnek olma²⁷ olarak belirlendi.

3. Mekteb-i Harbiye ve Maliye Masraf Defterlerinin Değerlendirmesi

1837 yılında çıkarılan “Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şâhânenin İdâre-i Dâhiliyesine Dair Kanunnâme”nin uygulanması, okulun askerî ve idari yapısında bazı değişiklikler meydana getirmiştir. Nitekim bu düzenlemeler kapsamında Selim Satı Paşa, 1837 sonunda ordudan bir bölük asker getirterek okul bünyesinde bir karakol bölüğü kurdurmuştur. Bu birlik, karakol hizmetinin gerekli olduğu yerlerde görev yapmak, okulun giriş çıkışlarını kontrol etmek, okulun her türlü disiplinini, güvenliğini sağlamak ve gözetimini yerine getirmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca yemek pişirme ve temizlik gibi işlerin öğrencilere verilmesi eğitimin aksamasına neden olduğundan bu hizmetler için de askerler görevlendirilmiştir. Bu bağlamda, arşiv belgelerinde de karakol hizmeti görmek üzere bir bölük oluşturulduğu tespit edilmektedir.²⁸ Bu çerçevede, 82 numaralı masraf defterinde yer alan kayıtlara göre karakol bölümünde 180 kuruş maaşla yüzbaşı; 120 kuruş maaşla mülâzım-ı evvel (üsteğmen) ve mülâzım-ı sâni (teğmen); 50 kuruş maaşla başçavuş; 40 kuruş maaşla çavuş; 35 kuruş maaşla bölük emini; 30 kuruş maaşla onbaşı ve 20 kuruş maaşla askerler görev yapmaktadır. Söz konusu veriler her ne kadar 1839 yılına ait olsa da 1837 yılında kurulan karakol bölümünün işleyişi ve maaş dağılımının büyük ölçüde devam ettiğini göstermektedir (bkz. Ek 1). Bu durum, 1837’deki düzenlemelerin etkilerinin sonraki yıllarda da somut veriler üzerinden izlenebildiğini ortaya koymaktadır. 1839 yılı Mart ayına ait zabitan, neferat ve diğer görevlilere ait bu maaş defteri, Osmanlı Devleti’nin Tanzimat öncesi dönemdeki askerî ve kurumsal yapısını yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir. Defterden, mart ayında 483 kişiye maaş ödendiği anlaşılmaktadır. Maaş alan kişilerin rütbe, sınıf ve görev dağılımları incelendiğinde, ferik rütbesindeki bir paşanın 20.000 kuruşluk maaşı ile en alt düzeydeki neferlerin 20 kuruşluk maaşı arasındaki fark, hiyerarşik düzeni ortaya koymakta ve aynı zamanda bu yapının sadece askerî bir birlikten ibaret olmadığı görülmektedir. Nitekim mektepte miralay, yüzbaşı ve mülâzım gibi subayların yanı sıra çavuş, onbaşı ve erler ile bunlara ek olarak kâtipler, hocalar (hâce), Fransızca hocası, tabip, eczacı, imam ve çeşitli hizmet görevlileri birlikte yer almaktadır. Bu durum söz konusu kurumun bir kışladan ziyade eğitim, barınma ve idari işlevleri bir arada barındıran kompleks bir askerî okul olduğunu göstermektedir. Mektepte “sınıf-ı evvel, sâni, sâlis ve râbi” şeklinde ayırım yapılması ve yaşları 12-15’e kadar düşen kişilerin “onbaşı” statüsünde yer alması, burada klasik askerlikten ziyade erken yaşta başlayan disiplinli bir eğitim sürecinin bulunduğunu ve öğrencilerin aynı zamanda askerî hiyerarşi içinde konumlandırıldığını göstermektedir. Bununla birlikte, öğrenci temininde yaşanan zorluklara rağmen, mektebe İstanbul (Asitane) başta olmak üzere Üsküdar, Galata, Eyüp gibi merkezlerin yanı sıra Selanik, Manastır, Tırnova, Filibe gibi Balkan şehirleri ile Bolu, Bursa, Kastamonu ve Ankara gibi Anadolu yerleşimlerinden gelen kişilerin bulunması, kurumun yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmayıp Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerinden öğrenci temin ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Fransızca hocasının varlığı, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı askerî sisteminin teknik ve eğitim alanlarında Batı ile etkileşim içinde olduğunu ve Fransızcanın yaygın kullanılan bir dil olmasının bu tercihte etkili olabileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan imam, kıraat hocası ve dinî görevlilerin varlığı da askerî nitelikli bir eğitim kurumu olan Mekteb-i Harbiye’de geleneksel unsurların tamamen terk edilmediğini ortaya koymaktadır. Yine çamaşırcıdan bahçıvana, tamirciden suyalcuya kadar uzanan hizmet personeli, bu yapının kendi kendine yeten kapalı bir yaşam alanı olduğunu; yani eğitim, barınma ve hizmet işlevlerini bir arada barındıran bir askerî kurum niteliği taşıdığını göstermektedir. Sonuç olarak bu belge, Osmanlı’nın Tanzimat arifesinde hem geleneksel hiyerarşik düzenini koruduğunu hem

²⁷ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 95; Zekeriya Türkmen, “Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Harbiye Mektebinde Eğitim-Öğretim Sistemi ve Müfredatına Dair Bir Değerlendirme”, *XVIII. Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018*, haz. Semiha Nurdan - Muhammed Özler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 3/1562.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun [HAT.], No. 321, Gömlek No. 18865, 1b.

de askerî eğitim alanında bazı değişim ve dönüşümlerin yaşandığına işaret etmektedir. Belgeden elde edilen veriler çerçevesinde yapılan hesaplama göre toplam maaşın 49.099 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık defterde toplam maaş 49.515 kuruş olarak kaydedilmiştir.²⁹ İki değer arasında ortaya çıkan 416 kuruşluk farkın, maaşı belirtilmemiş kişilere yapılan ödemelerden kaynaklanmış olabileceği söylenebilir.

1837 yılında yapılan düzenlemeler neticesinde Mekteb-i Harbiye'nin hâlihazırdaki öğrencileri dört sınıfa ayrılmış ve sınıfların her biri “mekteb” olarak adlandırılmıştır.³⁰ Ayrıca aynı yıl itibarıyla mektebe öğrenci olarak girebilmenin şartları da belirlenmiştir. Buna göre öğrencilerde; Müslüman olmak; 15 yaşından küçük ve 20 yaşından büyük olmamak; çiçek hastalığını geçirmiş veya çiçek aşısı yaptırmış olmak; uzuvları tam ve sağlıklı olmak; ahlak ve tavır yönünden uygun olmak; dinî inanışlarının gereklerini ve şeriat hükümlerini bilmek; metinlerdeki ifadeleri kavrayacak derecede Arapça ve Farsça dillerini bilmek; yanlış yapmayacak ve amacını/isteklerini anlatacak kadar yazı yazmayı biliyor olmak³¹ gibi şartlar aranmıştır. Ancak masraf defterlerinden, yaş sınırı hususuna dikkat edilmediği ve yine sınıfların aynı yaş grubu bireylerden oluşturulmadığı anlaşılmaktadır.

1838-1842 yılları arasında masraf defterleri incelendiğinde, Mekteb-i Harbiye’de öğrenim gören talebelerin sınıf sistemine göre belirlenen aylık maaşlarına dair veriler Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: 1838-1842 yılları arasında masraf defterlerinde talebe maaşları

<i>Talebe Maaşları</i>	Kuruş	
	Şakirdan sınıf-ı evvel	250
	Şakirdan sınıf-ı sâni	200
	Şakirdan sınıf-ı sâlis	150
	Şakirdan sınıf-ı râbi'	100

Tablo 1’deki veriler incelendiğinde, talebe maaşlarının sınıf seviyesine göre kademeli olarak arttığı görülmektedir. Bu durum, öğrencilerin eğitim sürecindeki ilerlemelerine paralel olarak maddi açıdan desteklendiklerini ve üst sınıflara geçildikçe bu desteğin arttığını göstermektedir. Söz konusu uygulama ise öğrencilerin başarı ve devamlılıklarının teşvik edilmesi amacıyla oluşturulmuş bir sistem olarak değerlendirilebilir. Ayrıca maaşlardaki bu farklılık Osmanlı Devleti’nde eğitim kurumlarında sadece öğretim kadrosu için değil, öğrenciler için de belirli bir derecelendirme ve ödüllendirme mekanizmasının olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Mekteb-i Harbiye’de görevli bazı personelin öğrencilere kıyasla daha düşük ücret alması, söz konusu maaşların öğrencileri mektebe çekme ve mektepte devamlılığı sağlama amacıyla düzenlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1838-1842 yılları arasında mektebin personel kadrosu maaşları incelendiğinde ise Tablo 2’te açıklanan bulgulara ulaşılmaktadır.

Tablo 2: 1838-1842 Mekteb-i Harbiye personel maaşları³²

Hâce ve Hulefâ Maaşı	Kuruş	
	Hâce-i evvel (paşa)	5.000
	Hâce-i evvel	1.200
	Hâce-i sâni/sâlis/râbi'	900
	Hulefâ-i evvel	750
	Hulefâ-i sâni/sâlis/râbi'	600
	Başkâtib	1.500
	Kâtib	1000/800/700/500
	Hulefâ (halifeler)	300
	Mütercim	750/500/200
	Hâfız-ı kütüb	600

²⁹ BOA, Maliye Nezâreti, Masârifat Defteri [ML. MSF. d]., No. 82, 2-9.

³⁰ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 96.

³¹ Gök, “Kara Harp Okulu’nun Kuruluşu ve İlk Dönemi (1834-1837)”, 12.

³² Bu çalışmadaki tablolar kaynakçada belirtilmiş olan 45 adet Masraf Defteri (ML. MSF. d.) incelenerek hazırlanmıştır.

Diğer Görevlilerin Maaşı	Hâce	1.200/600/150
	Hâce-i kiraet	400
	Arabi hâcesi	500
	Fransa hâcesi	500
	Fransa lisanı	1.750
	Fars hâcesi	1.200
	Meşk hâcesi	500
	Hâce-i mühendis	600
	Muallim	1.300
	Ressam	1.000
	Hattat	250
	Başmühendis	600
	Mühendis	600/300
	Mülâzimat	200
	Muharrir (kâtib)	150/100
	Bevvâb (kapıcı, okul hademesi)	100
	Oda mahiyesi	150
	Ferrâşî (süpürücülük)	100
	İmam	200
	Tabip	1.200
	Eczacı	200
	Berber	200/150
	İşçi başı	150
	İşçi	20
	Hamamcı (mülâzım)	120
	Çamaşırcı	80/60
	Tamirci	120
	Bahçıvan	90
	Vekilharç ³³	150
	Ayvaz ³⁴	60

Tablo 2’de görüldüğü üzere 1838-1842 yılları arasında Mekteb-i Harbiye personeline ödenen maaşlar, kurumun işleyişinde mesleki uzmanlık, görev tanımı ve statünün ekonomik karşılığının nasıl şekillendiğini göstermektedir. En üstte yer alan hâce-i evvelin, özellikle paşa ünvanı taşıyan örnek tabloda 5.000 kuruşa ulaşan maaşı, askerî eğitimin devlet nezdindeki stratejik önemini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer hocaların 1.200 ile 600 kuruş arasında değişen ücretleri, eğitim kadrosu içinde kademeli bir yapı bulunduğunu göstermektedir. Buna karşılık başkâtib, muallim ve tabip gibi idari ve uzman kadroların görece yüksek maaşları, bürokratik işleyiş ile sağlık ve eğitim hizmetlerinin kurumsal yapı içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Fransızca bilgisine sahip personele (1.750 kuruş) verilen yüksek ücret ise Tanzimat’la birlikte hız kazanan modernleşme sürecinde yabancı dil bilen kişilere duyulan ihtiyacın artmış olabileceğini ve bu nitelikteki personelin sınırlı olmasının da ücret düzeyini etkileyebileceğini düşündürmektedir. Genel olarak maaş dağılımı, Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinde eğitime, uzmanlığa ve özellikle Batı dillerine önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca masraf defterlerinden personel maaşlarının, yetki ve sorumluluklara göre belirlendiği anlaşılmaktadır. Zira aynı meslek grubundan kişilerin farklı maaş aldığı, bu farklılığın ise personelin çalışma saatleri, sorumlulukları, rütbe ve derecelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ancak kimi zaman bu farklılığa yıllar içinde gerçekleşen zamlar da neden olmaktadır. Örneğin, mütercim İzzet Efendi’nin maaşı 1 Ekim 1838 tarihine ait [ML. MSF. d.], 191 numaralı defterde 200 kuruş iken 20 Haziran 1841 tarihine ait [ML. MSF. d.], 1535 numaralı defterde 750 kuruşa yükselmiştir. Bu gibi artışlar personelin kıdem kazanması, görev kapsamının genişlemesi veya genel maaş düzenlemesiyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

³³ Osmanlı Devleti’nin çeşitli kurumlarında idarî-malî işler, alışveriş ve iaşeden sorumlu olan görevlilerdir. Vekilharçların birçok yardımcısı bulunmaktadır. Bunlardan biri de ayvazlardır. Mehmet Canatar, “Vekilharç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/10-11.

³⁴ Ayvaz: “Eskiden büyük konaklarda yemek taşımak, alışverişe, mutfak işlerine yardım etmek, şamdanları, mumları, mangalları hazırlamak gibi hizmetlere bakan uşak”. <https://lugatim.com/>.

Tablo 2’de gösterilen maaş dağılımı, Mekteb-i Harbiye’nin uzmanlaşmış eğitim kadrosuna ve teknik bilgiye verilen önemi ortaya koymaktadır. Bu durum yalnızca personel yapısında değil aynı zamanda eğitim içeriğinde ve kullanılan materyallerde de kendini göstermektedir. Bu çerçevede mektebin öğretim kadrosunun uygun hale getirilmesinin ardından ders programlarında da yeniden düzenlemeler yapılmıştır. Yeni düzen beraberinde yeni ihtiyaçları da ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda ihtiyaç duyulan materyallerin temini için İngiltere’ye sipariş verilmiş ve söz konusu masrafların tamamı da Mansûre Hazinesinden karşılanmıştır.³⁵ Bu kapsamda toplam 723.465 kuruş değerinde hendese aletleri ve kitaplar İngiltere’den temin edilmiştir.³⁶

Abdülmecid dönemine gelindiğinde ise Mekteb-i Harbiye’de Fransız etkisi giderek belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde mektep için Prusya ve Fransa’dan öğretmenler getirilmiş ve Fransızca dersi müfredata girmiştir.³⁷ Bu dersi Mekteb-i Tıbbiye öğretmenlerinden Arkirus vermiş ve 3.000 kuruş maaşla göreve başlamıştır.³⁸ Ayrıca dil eğitiminde Arapça ve Farsça ön planda olmakla birlikte Fransızcanın müfredata girmesi modern eğitime geçiş sürecinde önemli bir adım olmuştur. Ancak Selim Paşa idaresinde birçok yenilik yapılmasına rağmen mektebi Avrupa harp okulları seviyesine çıkaracak köklü değişikliklerin gerçekleştirilemediği de ifade edilebilir.

Selim Paşa’nın ardından mirliva rütbesiyle Emin Paşa³⁹ (1841-1846) Mekteb-i Harbiye’ye komutan olmuştur.⁴⁰ Emin Paşa mektep nazırı olarak göreve başladığında maaşı 5.000 kuruştur.⁴¹ Ancak sonrasında 1842 yılına gelindiğinde maaşına zam yapılarak maaşının 10.000 kuruşa çıkarılmasını talep etmiştir.⁴² Emin Paşa zamanında da Mekteb-i Harbiye’de Tanzimat’ın bilim ve eğitim anlayışı çerçevesinde eğitim-öğretim seviyesinin yükseltmesi için yeni düzenlemeler yapılmaya devam edilmiştir. Emin Paşa, birtakım reformlar yapılmadan mektepte modern bilgilerle donatılmış subaylar yetiştirilemeyeceğini düşünmektedir. Dolayısıyla ilk iş olarak mektebe yüksek okul statüsü kazandırılması gerekmektedir.⁴³ Bu nedenle Emin Paşa göreve gelince öncelikle mektepte pozitif bilimlere önem vermiştir. Nitekim mektebin programında da fen dersleri ağırlıklı hale getirilmiştir. Mühendishane hocalarından Tahir Efendi’nin hesap ve hendese öğretmeni olarak tayin edilmesinin yanı sıra,⁴⁴ bu dönemde cebir, ordu kurmak, harita usulleri, küçük ve geçici istihkâm, büyük ve kalıcı istihkâm ile ölçme metodu gibi derslerin de okutulduğu görülmektedir.⁴⁵

1841 yılında ise daha önce kurulmuş olan Topçu Harbiyesi ile Harp Okulu birleştirilmiştir. 1835’te öğrenime başlayan ilk Mekteb-i Harbiye öğrencileri, okulun ilk kısmını bitirdikten sonra 1841’de bir sınava tabi tutulmuş ve başarılarına göre kendilerine rütbe verilmiştir. Buna göre 16 öğrenci mülâzım-ı evvel (üstegmen), 18 öğrenci ise mülâzım-ı sâni (teğmen) rütbesi almıştır. Ancak bu subaylar, askerî birlikleri komuta edebilecek yeterli bilgiye sahip olmadıkları gerekçesiyle kıtalara gönderilmemiş ve

³⁵ BOA, HAT., No. 1172, Gömlek No. 46385, 1.

³⁶ BOA, HAT., No. 1173, Gömlek No. 46425, 1.

³⁷ Fahri Çoker, “Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) 5/1262; Mahmud Şevket, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti (Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar)*, haz. Nurettin Türsan - Semiha Türsan (Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Ankara Basımevi, 1983), 85; Savaş, “Osmanlı Devleti’nde Askerî Eğitim Alanındaki Gelişmeler (19. Yüzyıl)”, 118.

³⁸ BOA, HAT., No. 1422, Gömlek No. 58143, 1; BOA, İrade, Hâriciye [İ. HR.], No. 4, Gömlek No. 171, 1-3.

³⁹ Emin Paşa, Mühendishane-i Berri-i Hümayûn hocalarından Hüseyin Rıfkı Efendi’nin oğludur. 1835 yılında eğitimi için Londra’ya gönderildi. İdadilerin açılmasında önemli katkıları olan bir komutandır. 1847’de Okul Komutanlığı’ndan ayrıldıktan sonra müşir rütbesiyle Darü’ş-Şûra-yı Askeriye reisi oldu ve Şam valisiyken vefat etti. Atilla Polat, “Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa’nın Biyografisine Giriş”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019), 59-74.

⁴⁰ Gülşah Eser, *Mekteb-i Harbiye’nin Türkiye’de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005), 21.

⁴¹ BOA, ML. MSF. d., No. 2199, 4.

⁴² BOA, İrade, Dâhiliye [İ. DH.], No. 37, Gömlek No. 1726, 1.

⁴³ Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, 92-93; Türkmen, “Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Harbiye Mektebinde Eğitim-Öğretim Sistemi ve Müfredatına Dair Bir Değerlendirme”, 1563.

⁴⁴ Mehmed Esad, *Mir’at-ı Mekteb-i Harbiye*, 35.

⁴⁵ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 363.

aynı yıl çıkarılan bir kanunla eğitimlerine öğrenci olarak devam etmeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁶ 1843 yılında Mekteb-i Harbiye'nin son bölümüne geçen bu öğrencilerin 1844 yılında, okulun kuruluşundaki teşkilât yapısına göre mezun olmaları ve kıtalara gönderilmeleri gerekmektedir. Buna rağmen Emin Paşa, bu öğrencilerin hâlâ yeterli bilgiye sahip olmadıkları kanaatindeydi. Paşa'ya göre, tüm gayretlere rağmen hedefe ulaşamamış, çağın gereklerine uygun nitelikte subaylar yetiştirilememiştir. Zira subay adaylarına Arapça ve Fransızca dışında bir subay için gerekli askerî bilgi yeterince verilmemiş ve Mekteb-i Harbiye ortaokul-lise düzeyinde bir eğitim kurumunun ötesine geçememiştir. Ayrıca Emin Paşa'ya göre hâlihazırdaki eğitim öğretim süresi de yetersizdir. Bu nedenle öğrencilerin, Mekteb-i Harbiye'ye belirli bir program çerçevesinde "idadi" eğitimini tamamladıktan sonra gelmeleri gerekmektedir.⁴⁷ Bu doğrultuda Paşa'nın emriyle Mekteb-i Harbiye'nin öğretim süresine dört yıl daha eklenerek mektep iki bölüme ayrılmıştır. Bunlardan biri "Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye" diğeri ise "Mekteb-i Fünûn-ı İdadiye" olarak adlandırılmıştır.⁴⁸ Bundan sonraki süreçte de mektep için çeşitli çalışmalar ve düzenlemeler yapılmaya devam edilmiştir.⁴⁹

Yukarıda bahsi geçen sürece dair 45 adet masraf defteri incelendiğinde, 1838-1842 yılları arasında mevcut olan hâce, hulefâ, öğrenci ve diğer görevlilere ödenen toplam maaş tablosu ortaya çıkmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti, 1838-1842 yılları arasında 45 ay boyunca Tablo 3'te görüldüğü üzere 1.588.865,5 kuruş tutarında maaş ödemesi yapmıştır. Ancak bazı kişilerin görev yerleri ve kurumları değiştiği için onların maaşları çalıştıkları kurumca ödenmiş ve bu ödemeler toplam maaş hesabına dâhil edilmemiştir. Örneğin, 553 numaralı masraf defterinde, 1255 Muharrem ayına ait maaş ödemelerinde, okul bünyesinde görev yapan hocalar, halifeler, öğrenciler ve diğer hizmetlilere ait toplam 29.350 kuruşluk maaşın dağıtımını ve bu süreçte yapılan kesintileri göstermektedir. Buna göre maaşın 2.350 kuruşluk kısmı Hazine-i Âmire tarafından kesilerek ayrılmış, geriye kalan 27.000 kuruşun ödenmesi planlanmıştır. Kesintinin gerekçesi ise bazı personelin görev yerlerinin değişmesi ve maaşlarının başka kurumlar tarafından karşılanmaya başlanmasıdır. Nitekim hâce-i sâni Tahir Efendi'nin miralaylığa yükselmesi ve hâce-i sâlis Abdülhalim Efendi'nin Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne atanması nedeniyle Mekteb-i Harbiye ile maaş bağlantıları kesilmiştir. Ayrıca Tophane-i Âmire'de memur olarak görevlendirilen ikinci sınıftan Nazif ve Edhem efendiler ile üçüncü sınıftan Lütfullah Efendi'nin maaşları da Tophane tarafından karşılandığı için toplam maaş hesabından düşülmüştür. Bunun yanı sıra Musul, İngiltere, Bosna, Medine, Eflak, Niş ve Trabzon gibi farklı bölgelere memur edilen öğrencilerin de ilgili görev yerlerinde maaşa bağlandıkları bu nedenle Mekteb-i Harbiye'den ödeme yapılmasının durdurulduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰ İncelenen diğer defterler de değerlendirildiğinde, Mekteb-i Harbiye personelinin yalnızca mektepte değil Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde ve hatta yabancı ülkelerde dahi görevlendirildiği bu nedenle maaşların görev yapılan kuruma göre yeniden düzenlenmek suretiyle hazine tarafından çift ödeme yapılmasının önleildiği anlaşılmaktadır.

⁴⁶ Gülşah Eser, "Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13/2 (2012), 109; Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, 37.

⁴⁷ Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, 37; Gültekin Yıldız, "Mekteb-i Harbiye (1834-1914)", *Türk Maarif Ansiklopedisi* (Erişim 12 Eylül 2025).

⁴⁸ Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, 111; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğatı* (İstanbul: Kurtuba Kitab, 2015), 339-340.

⁴⁹ Zekeriya Türkmen, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2016*, ed. Feridun M. Emecen vd. 931-954; Uğur Ünal, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri", *Belleten* 73/267 (2009), 582-585.

⁵⁰ BOA, *ML. MSF. d.*, No. 553, 1-13.

Tablo 3: 1838-1842 yılları arasında Mekteb-i Harbiye’de talebe ve görevlilere ödenen maaş⁵¹

Sıra No	Belge Tarihi (H.)	Miladi Tarih (M.)	Toplam Kuruş	Hicri Aylar (H.) ⁵²
1	10.06.1254	31.08.1838	26.500	Rebûlevvel/1254
2	12.07.1254	01.10.1838	24.750	Cemâziyelevvel/1254
3	03.01.1255	19.03.1839	49.515	Zilhicce/1254
4	06.02.1255	21.04.1839	27.000	Muharrem/1255
5	29.02.1255	14.05.1839	48.855	Safer/1255
6	07.03.1255	21.05.1839	27.000	Safer/1255
7	29.03.1255	12.06.1839	27.000	Rebûlevvel/1255
8	05.05.1255	17.07.1839	28.800	Rebûlâhîr/1255
9	30.05.1255	11.08.1839	28.800	Cemâziyelevvel/1255
10	27.07.1255	06.10.1839	46.580	Receb/1255
11	10.08.1255	19.10.1839	47.340	Cemâziyelâhîr/1255
12	22.08.1255	31.10.1839	34.300	Şaban/1255
13	06.09.1255	13.11.1839	47.170	Receb/1255
14	29.09.1255	06.12.1839	5.200	Receb/1255
15	29.10.1255	05.01.1840	29.300	Şevval/1255
16	03.11.1255	08.01.1840	34.500	Şevval/1255
17	29.12.1255	04.03.1840	49.025,5	Muharrem/1255
18	29.12.1255	04.03.1840	34.000	Cemâziyelâhîr/1255
19	29.12.1255	04.03.1840	25.300	Zilhicce/1255
20	-	-	35.000	Rebûlâhîr/1256
21	04.03.1256	06.05.1840	34.500	Safer/1256
22	07.05.1256	07.07.1840	48.740	Safer/1256
23	29.06.1256	28.08.1840	50.760	Rebûlâhîr/1256
24	27.07.1256	24.09.1840	35.350	Cemâziyelâhîr/1256
25	01.10.1256	26.11.1840	35.050	Ramazan/1256
26	01.11.1256	25.12.1840	35.050	Zilkade/1256
27	05.11.1256	29.12.1840	35.050	Şevval/1256
28	06.11.1256	30.12.1840	35.050	Receb/1256
29	24.11.1256	17.01.1841	35.050	Şaban/1256
30	10.12.1256	02.02.1841	42.740	Zilhicce/1256
31	29.12.1256	21.02.1841	5.470	Ramazan/1256
32	30.12.1256	22.02.1841	4.170	Zilhicce/1256
33	07.01.1257	01.03.1841	35.450	Zilhicce/1256
34	21.01.1257	15.03.1841	54.130	Şevval/1256
35	08.02.1257	01.04.1841	35.450	Muharrem/1256
36	18.02.1257	11.04.1841	42.295	Muharrem/1257
37	29.04.1257	20.06.1841	35.450	Rebûlâhîr/1256
38	23.05.1257	13.07.1841	43.110	Rebûlâhîr/1257
39	06.07.1257	24.08.1841	35.750	Cemâziyelâhîr/1257
40	10.08.1257	27.09.1841	35.550	Receb/1257
41	03.09.1257	19.10.1841	39.525	Receb/1257
42	04.09.1257	20.10.1841	35.750	Şaban/1257
43	28.11.1257	11.01.1842	40.790	Ramazan/1257
44	05.12.1257	18.01.1842	40.590	Şevval/1257
45	12.01.1258	23.02.1842	42.110	Zilkade/1257
			1.588.865,5	

1838-1842 yılları arasında Mekteb-i Harbiye’de talebe ve görevlilere ödenen maaşları gösteren bu tablo, Osmanlı’nın Tanzimat’ın ilanı öncesi ve sonrasında askerî eğitim kurumlarının hem mali yapısını hem de kurumsal dönüşüm sürecini niceliksel olarak izlemeye imkân veren son derece önemli bir veri

⁵¹ Arşiv belge tasnifi sıra numarası ile verildi. BOA, *ML. MSF. d.*, No. 81, 1-3; No. 191, 2-3; No. 82, 2-9; No. 553, 2-13; No. 589, 1-10; No. 622, 2-10; No. 676, 2-10; No. 699, 2-9; No. 767, 4-13; No. 770, 1-8; No. 859, 2-10; No. 955, 4-13; No. 876, 2-9; No. 908, 2-13; No. 215, 4; No. 1035, 14-15; No. 541, 1-9; No. 845, 4-14; No. 665, 2-3; No. 19171, 4-14; No. 1421, 4-15; No. 1314, 2-8; No. 1555, 2-7; No. 1716, 4-14; No. 1959, 4-14; No. 2094, 2-12; No. 2089, 2-12; No. 1767, 4-14; No. 1895, 4-14; No. 2199, 4-13; No. 1984, 1-3; No. 2253, 2-3; No. 2171, 4-14; No. 2014, 2-7; No. 2505, 2-12; No. 2507, 2-8; No. 1535, 2-12; No. 2744, 2-7; No. 3034, 2-12; No. 3070, 4-14; No. 3109, 1-7; No. 3161, 2-12; No. 3230, 2-8; No. 3402, 2-7; No. 3525, 2-8.

⁵² Tabloda yer alan miladi tarih sütunu, belge tarihinin (hicri) miladi takvime dönüştürülmüş halini göstermektedir. Hicri aylar sütunu ise belgede açıklanan maaş ödemesinin hangi aya ait olduğunu ifade etmektedir.

niteliğindedir; toplamda 1.588.865,5 kuruşluk harcama, devletin bu kuruma ciddi bir bütçe ayırdığını göstermektedir. Tablo, dört yıllık bir periyodu kapsamakla birlikte yılın tüm aylarını değil sadece bu periyot içindeki 45 ayı temsil etmektedir. Bu nedenle ödemelerdeki dalgalanmalar dikkat çekici bir dağılım sergilemektedir. Nitekim 1254/Zilhicce ayı ödemesi 49.515 kuruş olarak kayda geçerken 1255/Safer ayının ödemesi iki ayrı ödeme şeklinde yapılmış ve toplam 75.855 kuruş olarak belirtilmiştir. Yine 1257/Recep ayı ödemesi de iki ayrı ödeme ile toplam 75.075 kuruş olarak kaydedilmiştir. Bu tür yüksek ödemeler, belirli dönemlerde kadro genişlemesi, birikmiş maaşların ödenmesi veya yeni düzenlemelerin uygulanmasıyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık bazı kayıtlarda görülen 5.200 (Receb 1255), 5.470 (Ramazan 1256) veya 4.170 kuruş (Zilhicce 1256) gibi çok düşük ödemeler, düzenli maaşlardan ziyade muhtemelen ek, eksik ya da belirli bir gruba ait kısmî ödemeleri temsil etmektedir. Ayrıca aynı tarihte birden fazla farklı tutarın kaydedildiği örnekler (48.855-27.000 kuruş/Safer 1255; 29.300-34.500 kuruş/Şevval 1255; 34.500-48.740 kuruş/Safer 1256; 35.550-39.525 kuruş/Receb 1257) maaşların tek kalemde değil, farklı sınıflar, rütbelere veya hizmet grupları için parça parça ödendiğini düşündürmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde maaş sistemine geçiş hem rüşvetin önlenmesi hem de maliyede merkeziyetçiliğin sağlanması çabalarının bir parçası olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte mali merkezleşme sürecinde yaşanan aksaklıklara rağmen bu sistemden vazgeçilmemiştir. Bu durum ise maaş sisteminde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁵³ Nitekim Tablo 3'te görülen maaşlardaki dalgalanmalar, aynı ay içerisinde birden fazla ödeme yapılması ve eksik ödemelerin varlığı, Osmanlı mali sisteminde yaşanan sorunlarla ilişkili olarak değerlendirilebilir. Genel olarak tablo, Mekteb-i Harbiye'nin bu dönemde büyüyen, personel sayısı artan, mali olarak genişleyen ve Tanzimat'la birlikte daha kurumsal bir yapıya kavuşan bir askerî eğitim merkezi olduğunu; aynı zamanda Osmanlı'nın modernleşme sürecinde askerî eğitime sistemli ve artan bir yatırım yaptığını ortaya koymaktadır.

4. Sonuç

Mekteb-i Harbiye, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Osmanlı askerî teşkilâtında gerçekleştirilen yeniden yapılanmanın bir parçası olarak ortaya çıkmış ve "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" ordusunun ihtiyaç duyduğu askerlerin yetiştirilmesi yönünde önemli bir rol üstlenmiştir. Mektep her ne kadar yeni orduya subay yetiştirme amacıyla kurulmuş olsa da ilk yıllarında öğrenci temini, öğretmen yetersizliği ve idarî eksiklikler sebebiyle istenilen düzeyde bir eğitim düzeni hemen kurulamamıştır. Bunun yanı sıra mektebin açılmasıyla birlikte yeni ihtiyaçlar da ortaya çıkmış ve Osmanlı maliyesi açısından ek bir yük/maddi sorumluluk da oluşturmuştur. Nitekim nitelikli subay yetiştirebilmek için öncelikle iyi eğitilmiş ve yetkin hocalara ihtiyaç duyulmuştur.

Eksiklikler tamamlanmaya çalışılırken maliyetleri sınırlamak amacıyla bazı tasarruflara da başvurulmuştur. Bu bağlamda yapılan düzenlemelerden biri de ilk yıllarda öğrencilere eğitimleri dışında görevler verilerek bütçenin kısıtlı tutulmasıdır. Ancak bu uygulama eğitim başarısını olumsuz etkilediğinden zamanla terk edilmiş; bunun yerine karakol bölükleri oluşturulmuş ve çamaşır, temizlik, tamir gibi işler için de ayrıca görevliler istihdam edilmiştir. Alınan tedbirler ve yeni düzenlemeler sayesinde mektep daha düzenli ve sistemli bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır. Öte yandan maaş ve diğer giderlerin karşılanması, dönemin mali düzenlemeleri çerçevesinde şekillenmiş ve nihayetinde bu süreç Maliye Nezâreti bünyesinde daha merkezî bir yapı içinde yürütülmüştür. Bu durum, devlet harcamalarının merkezî ve bütüncül bir anlayışla ele alındığını göstermektedir.

Söz konusu düzenlemeler, Osmanlı maliyesi açısından yeni masrafların oluşmasına neden olmuştur. Mektebin yeni açılmış olması, müfredata yeni derslerin eklenmesi (cebir, Fransızca gibi), araç-gereç ve

⁵³ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 315-323; Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (2009), 65-67.

kitap eksikliği ile öğretmen yetersizliği mali yükü arttıran başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Nitekim eğitim materyallerinin genel olarak Avrupa'dan (İngiltere ve Paris gibi) temin edilmesi ve eksikliklerin tamamlanmaya çalışılması, harcamaların yükselmesine neden olmuştur.

Arşiv belgeleri ve masraf defterlerinden bütçe dengesinin korunması için maaş artış taleplerinin her zaman karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Yine öğrencilerin sınıflarına ve rütbelerine göre maaş alması ayrıca bazı kimselerin ödemelerinin Tophane ya da diğer kurumlar tarafından karşılanması, Mekteb-i Harbiye ile diğer askerî müesseseler arasında mali ve idarî ilişkiler kurulduğunu göstermektedir. Bu ilişkiler sayesinde çift maaş ödemelerinin önüne geçilmek suretiyle Osmanlı maliyesinin korunduğu anlaşılmaktadır.

Öğretmen kadroları incelendiğinde ise maaşların belirli bir derecelendirme sistemine göre belirlendiği ve dil eğitiminde özellikle Batı dillerini öğreten öğretmenlerin Arapça ve Farsça öğretmenlerine göre daha yüksek maaş aldığı görülmüştür. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin askerî eğitimde Batı ile etkileşim içinde olduğunu ve modernleşme sürecinin eğitim politikalarına yansıdığını göstermektedir. Buna karşılık imam, kıraat hocası ve dinî görevlilerin varlığı geleneksel unsurların tamamen terk edilmediğini, aksine modernleşme süreciyle birlikte varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Mekteb-i Harbiye'nin sadece bir eğitim kurumu olmadığı, aynı zamanda mali, idarî ve askerî boyutlarıyla bütüncül bir yapı arz ettiği görülmektedir. İncelenen masraf defterleri ise bu yapının işleyişini ve kapsamını ortaya koyan önemli temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Zira, bu defterler aracılığıyla öğrencilerin ve personelin statüleri, görev dağılımları ve eğitim sürecinin işleyişi izlenebilmekte; böylece Osmanlı Devleti'nin askerî eğitim alanındaki kurumsallaşma süreci de çok yönlü ve somut verilerle değerlendirilebilmektedir. Bu çerçevede sadece maaşlar için ayrılan 1.588.865,5 kuruşluk bütçe, Mekteb-i Harbiye'nin Osmanlı askerî yapılanması içindeki konumunu mali açıdan somut bir biçimde ortaya koymaktadır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet, Maârif* [C. MF.], No. 104, Gömlek No. 5175.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun* [HAT.], No. 321, Gömlek No. 18865; No. 1422, Gömlek No. 58143; No. 1172, Gömlek No. 46385; No. 1173, Gömlek No. 46425.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Îrâde, Dâhiliye* [İ. DH.], No. 37, Gömlek No. 1726.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Îrâde, Hâriciye* [İ. HR.], No. 4, Gömlek No. 171.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezâreti, Masârifat Defteri* [ML. MSF. d.], No. 81; No. 191; No. 82; No. 553; No. 589; No. 622; No. 676; No. 699; No. 767; No. 770; No. 859; No. 955; No. 876; No. 908; No. 215; No. 1035; No. 541; No. 845; No. 665; No. 19171; No. 1421; No. 1314; No. 1555; No. 1716; No. 1959; No. 2094; No. 2089; No. 1767; No. 1895; No. 2199; No. 1984; No. 2253; No. 2171; No. 2014; No. 2505; No. 2507; No. 1535; No. 2744; No. 3034; No. 3070; No. 3109; No. 3161; No. 3230; No. 3402; No. 3525.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akıncı, Abdulvahap. “Osmanlı Devleti’nde Milli Kimlik İnşasında Okul”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2014), 1-24.

Aksu, Cevat. *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1839-1856)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Alkan, Ö. Mehmet. “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”. *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*. drl. Kemal Karpat. 73-242. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2004.

Ayar, Talip. *Sahhâflar Şeyhi-Zâde Mehmed Es’ad Efendi’nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Babaoğlu, Resul. *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960) Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. haz. Yusuf İhsan Genç vd. İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Bilgin, Nuray. “Osmanlı Devleti’nde Mekteb-i Harbiye”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (2021), 133-154. <https://izlik.org/JA28KP24ET>.

Canatar, Mehmet. “Vekilharç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/10-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Çadırcı, Musa. “Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu”. *Türkler*. 13/804-811 (1454-1466). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Çakır, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

- Çoker, Fahri. “Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 5/1260-1268. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Doğan, Muzaffer. “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (2009), 33-68. <https://izlik.org/JA93ZZ82EM>.
- Efe, Ayla. “Tanzimat Devletinin Taşradaki Görünürlüğü: Maliye Masraf Defterleri Üzerinden Bir Değerlendirme”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018*. haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler. 3/107-124. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022. Erişim 12 Eylül 2025. <https://ttk.gov.tr/xviii-turk-tarih-kongresi-cilt-iii/>
- Engelhardt, E. Philippe. *Türkiye ve Tanzîmat Devlet-i Osmaniye’nin Târih-i Islahatı 1826’dan 1882’ye*. çev. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 2. Cilt. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939.
- Eser, Gülşah. *Mekteb-i Harbiye’nin Türkiye’de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Eser, Gülşah. “Türkiye’de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13/2 (2012), 99-114.
- Findley, V. Carter. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Gök, Hayrullah. *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Gök, Hayrullah. “Kara Harp Okulu’nun Kuruluşu ve İlk Dönemi (1834-1837)”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2006), 1-15.
- Gürses, Fatih. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Harbiye’de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1894-1914)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Karal, Z. Enver. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, Z. Enver. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*. 6. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Kayalı, Kurtuluş. “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 5/1250-1258. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Kütükoğlu, S. Mübahat. “Defterdar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/94-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Mahmud Şevket. *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti (Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar)*. haz. Nurettin Türsan - Semiha Türsan. Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Ankara Basımevi, 1983.
- Mehmet Esad. *Üss-i Zafer*. 1827.
- Mehmed Esad. *Mir’at-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Özcan, Abdülkadir. “Hassa Ordusunun Temeli-Mu‘allem Bostanîyân-ı Hâssa Ocağı Kuruluşu ve Teşkilâtı”. *Tarih Dergisi* 34 (1984), 347-396. <https://izlik.org/JA35BT46CC>.

- Özcan, Abdülkadir. “Harbiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/115-119. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özgün, Cihan. *Türk Yenileşme Tarihi Devlet, Toplum ve Ekonomik Düzenin Değişimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Pakalın, M. Zeki. *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*. İstanbul: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1977.
- Polat, Atilla. “Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa’nın Biyografisine Giriş”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20/2 (2019), 59-74. <https://doi.org/10.26650/oba.554557>.
- Savaş, Gökhan. “Osmanlı Devleti’nde Askerî Eğitim Alanındaki Gelişmeler (19. Yüzyıl)”. *Harp Tarihi Dergisi* 7 (2023), 99-140. <https://izlik.org/JA83AR36XS>.
- Sertoğlu, Mithat. *Osmanlı Tarih Lügatı*. İstanbul: Kurtuba Kitab, 2015.
- Shaw, J. Stanford - Kural Shaw, Ezel. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. çev. Mehmet Harmancı. 2. Cilt. İstanbul: E Yayınları, 2010.
- Takvîm-i Vekayi, Sene 1251, S 107.
- Taştekin, Osman. “18. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Eğitim Kurumları”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (2019), 1143-1166. <https://doi.org/10.18505/cuid.544458>.
- Türkmen, Zekeriya. “XIX. Yüzyıl Askerî Yenileşme Devri Eğitim-Öğretim Kurumlarından Mekteb-i Harbiye-i Şahane (Sultan II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit Dönemleri)”. *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015*. ed. Feridun M. Emecen vd. 133-162. Erişim 12 Eylül 2025. https://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-3/zekeriya_turkmen.pdf.
- Türkmen, Zekeriya. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane”. *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2016*. ed. Feridun M. Emecen vd. 931-954. Erişim 12 Eylül 2025. https://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-4/zekeriya_turkmen.pdf.
- Türkmen, Zekeriya. “Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Harbiye Mektebinde Eğitim-Öğretim Sistemi ve Müfredatına Dair Bir Değerlendirme”. *XVIII. Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018*. haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler. 3/1561-1591. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022. Erişim 12 Eylül 2025. <https://ttk.gov.tr/xviii-turk-tarih-kongresi-cilt-iii/>.
- Ünal, Tahsin. “Harp Okulu Tarihi”. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 8 (1968), 18-21.
- Ünal, Uğur. “20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri”. *Belleten* 73/267 (2009), 581-604. <https://doi.org/10.37879/belleten.2009.581>.
- Yaramış, Ahmet. “Atatürk’ün Yetiştigi Mekteb-i Harbiye’nin Kuruluşu”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/3 (2006), 181-202.
- Yarar, Hülya. *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*. Ankara: Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Yıldız, Gültekin. “Kara Kuvvetleri”. *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. ed. Gültekin Yıldız. 47-109. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2025.
- Yıldız, Gültekin. “Mekteb-i Harbiye (1834-1914)”. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 12 Eylül 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-harbiye>.

Yılmaz Derin, Songül. “Erkan-ı Harbiye’nin Kuruluşundan Müstakil Hale Geline 1908’e Kadar Müfredatların Eğitimsel Analizleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 35/3 (2025), 1321-1339. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1661723>.

<https://lugatim.com/>. Erişim 12 Eylül 2025.

Ekler

Ek 1: 1839 Mart ayına ait zabıtan, neferat ve diğer görevlilerin maaşları

Sınıf	Rütbe	İsim	Memleket	Yaş	Maaş (kuruş)
Karakol	Yüzbaşı	Mehmet Ağa	-	-	180
	Mülâzım-ı evvel	İshak Ağa	-	-	120
	Mülâzım-ı evvel	Abdullah Ağa	-	-	120
	Mülâzım-ı sâni	Ahmet Ağa	-	-	120
	Mülâzım-ı sâni	Süleyman	-	-	120
	Serçavuş	Ahmet veled-i Veli	Yanbolulu	-	50
	Serçavuş	Mustafa Arif	Edirne	-	50
	Serçavuş	Hasan Abdullah	-	-	50
	Serçavuş	Bekir Hasan	Hasköy	-	50
	Çavuş	İbrahim Abdullah	İnegöl	-	40
	Çavuş	Ahmet İsmail	Ruşçuk	-	40
	Çavuş	Aziz Mustafa	Aksaray	-	40
	Çavuş	Mehmet Hasan	Eyüp	-	40
	Çavuş	Mehmet Ali	Ruşçuk	-	40
	Çavuş	Recep Seyyit	Ruşçuk	-	40
	Çavuş	İsmail Mehmet	Balıkesir	-	40
	Çavuş	Mehmet Ali	Bursa	-	40
	Bölük emîni	Selim Hasan	Bolu	-	35
	Bölük emîni	Yusuf Mustafa	Bursa	-	35
	Bölük emîni	Dilaver	?	-	35
	Bölük emîni	İsmail Hasan	Kal'a-i Sultâniye	-	35
	Onbaşı	Mehmet İbrahim	Soma	-	30
		Hasan Mustafa	?	-	20
		İbrahim Mehmet	Bergama	-	20
		Mehmet İsmail	Seferihisar	-	20
		İbrahim Salih	Bursa	-	20
		İbrahim Mustafa	Bursa	-	20
		Hüseyin Ali	Taraklı	-	20
		Abdi	Horasan	-	20
		İsmail Hasan	Bursa	-	20
		Hüseyin Şerif	Bursa	-	20
	Onbaşı	Hüseyin Halil	Bolu	-	30
		Emin Mehmet	Bursa	-	20
		Yusuf Ali	Bursa	-	20
		Mehmet Hasan	İzmit	-	20
		Ahmet Ali	Bursa	-	20
		Hüseyin Ahmet	Balıkesir	-	20
		Abdi Eyüp	Bursa	-	20
		Mehmet Hasan	Bolu	-	20
		Kadri Hasan	?	-	20
		Mehmet Süleyman	Bursa	-	20
	Onbaşı	İbrahim Ahmet	İlbasan	-	30
		Hüseyin Mehmet	Filiba	-	20
		Hüseyin Mehmet	Kasımpaşa	-	20
		Mustafa İsmail	Balıkesir	-	20
		Ali Mustafa	Balıkesir	-	20
		İsmail Ali	Taraklı	-	20
		İsmail İbrahim	Balıkesir	-	20
		Ahmet Emin	Bursa	-	-
		İbrahim İsmail	Bursa	-	-
		Hasan İbrahim	Bolu	-	20
	Onbaşı	Mustafa İsmail	Bursa	-	30
		Mustafa İbrahim	Kal'a-i Sultâniye	-	20
		Halil Mehmet	Gerede	-	20
		Eyüp Veli	Bolu	-	20
		Abdullah Hüseyin	Bolu	-	20
		Mehmet Ahmet	Bilecik	-	20
		Yusuf Ali	Bolu	-	20

		Osman Hasan	Bursa	-	20
		İbrahim Halil	Bursa	-	20
		Mehmet Ali	Bursa	-	20
	Onbaşı	Ali Şerif	Manisa	-	30
		İsmail İbrahim	Bolu	-	20
		Mustafa Mehmet	Bolu	-	20
		İbrahim Süleyman	?	-	20
		Mehmet Mustafa	Bolu	-	20
		İsmail Ahmet	Bolu	-	20
		Mustafa Hüseyin	Bursa	-	20
		Hasan Hüseyin	Bursa	-	20
		Hüseyin Abdullah	Balıkesir	-	20
		Bayram Mustafa	Bursa	-	20
	Onbaşı	Osman Ali	Bursa	-	20
		Mehmet Osman	Ortaköprü	-	20
		Emin Osman	Bursa	-	20
		Hamza İsmail	Seferihisar	-	20
		Ali Mehmet	Kasaba?	-	20
		Ahmet Musa	Bolu	-	20
		İbrahim Osman	Söğüt	-	20
		Halil İbrahim	Eyüp	-	20
		Süleyman İbrahim	Bursa	-	20
		Mustafa Mehmet	Mihaliç	-	20
	Onbaşı	Halil Mehmet	-	-	30
		Osman	Eskişehir	-	20
		Mustafa Hasan	Bursa	-	20
		Hasan Yusuf	Bursa	-	20
		İsmail Mustafa	Balıkesir	-	20
		Ömer Hüseyin	Soma	-	20
		Ahmet	Ulak	-	20
		Salih Ömer	Bolu	-	20
		Halil Mustafa	Bursa	-	20
	Onbaşı	Abdulhamit Sefa	?	-	30
		Yusuf Mehmet	Edirne	-	20
		İsmail Veli	Bolu	-	20
		Hasan Osman	İran	-	20
		Mehmet Hasan	?	-	20
		Mehmet Ahmet	Eskişehir	-	20
		Mehmet Osman	Bursa	-	20
		Halil Ali	Bolu	-	20
		Hüseyin Osman	Bolu	-	20
		Mustafa Osman	Bursa	-	20
	Onbaşı	Süleyman Mehmet	Pazarcık	-	30
		Halil	Yenipazar	-	20
		Osman Ali	Beypazarı	-	20
		Mehmet Bekir	Bursa	-	20
		Süleyman Mehmet	?	-	20
		Ali Salih	Bursa	-	20
		İsmail Süleyman	Kırkağaç	-	20
		İsmail Mehmet	Bursa	-	20
		Mustafa Ahmet	Bursa	-	20
		Mehmet Emin	İzmir	-	20
	Onbaşı	Zeynel Mehmet	?	-	30
		Habib Mehmet	Mihaliç	-	20
		Salih Mahmut	Bursa	-	20
		Ali Hasan	Söğüt	-	20
		Halil İsmail	Bursa	-	20
		Mehmet Salih	İzmir	-	20
		Emin Şerif	Karahisar	-	20
		Mehmet Musa	Mihaliç	-	20
		Mustafa İsmail	Zigana	-	20
		Hüseyin Ali	Hasköy	-	20
	Onbaşı	Osman Ali	Edirne	-	30
		Mehmet Osman	Edirne	-	20

		Mehmet Abdullah	Seferihisar	-	20
		Ali Ahmet	Bursa	-	20
		Hüseyin Salih	Bursa	-	20
		Ali Mustafa	Balıkesir	-	20
		Hasan Ali	Bursa	-	20
		Mehmet	Bolu	-	20
		Hüseyin Hasan	Bursa	-	20
		Mehmet Süleyman	?	-	20
	Onbaşı	Satılmış	Bolu	-	30
		Osman Mehmet	Bolu	-	20
		İbrahim Halil	Bolu	-	20
		Hasan Hüseyin	Bursa	-	20
		Osman Hüseyin	Bursa	-	20
		İsmail Mustafa	İzmir	-	20
		İsmail Mehmet	Bolu	-	20
		Hüseyin İsmail	Bolu	-	20
		Memiş Hüseyin	Bursa	-	20
		Ali İbrahim	Bergama	-	20
İşçiyan	İşçi başı	Mustafa Hüseyin	Nevşehir	-	150
	İşçi başı	Mehmet Hüseyin	?	-	140
		Ali Hüseyin	Çankırı	-	20
		Mehmet Abdi	Edirne	-	20
		Ahmet Musa	Eyüp	-	20
		Mustafa Hüseyin	Edirne	-	20
		Hasan Hüseyin	Balıkesir	-	20
		Mustafa Osman	Bursa	-	20
		Halil Mustafa	Bergama	-	20
		Hüseyin Hasan	Harmancık	-	20
		Hüseyin Osman	Zigana	-	20
		Mustafa Ali	Kal'a-i Sultâniye	-	20
	Hamamcı mülâzım	Ali Ağa	-	-	120
	Çamaşırcı	Musa	-	-	80
	Çamaşırcı	Mehmet	-	-	60
	Çamaşırcı	Yusuf	-	-	60
	Çamaşırcı	Ahmet	Kasımpaşa	-	60
	Tamirci	Nikola	-	-	120
	Bahçıvan	Ali	-	-	90
	Ayvaz	İbrahim	-	-	60
	Çöpçü	-	-	-	40
	Suyolcu ⁵⁴	-	-	-	20
	Saatçi	-	-	-	150
?		Hüseyin Mustafa	Yenişehir	-	20
		Mehmet İsmail	Eğrikapı	-	20
		Hasan Emin	Kasımpaşa	-	20
		Abdi Emin	Eyüp	-	20
		Salih İsmail	Süleymaniye	-	20
		Ali Mehmet	Gönen	-	20
		Hurşit Abdi	Beşiktaş	-	20
Toplam					49.515 ⁵⁵

(Kaynak: ML. MSF. d., No. 82, 2-9)

⁵⁴ Suyolcu: “Osmanlı Devleti’nde şehre içme suyu getirilen su yollarıyla, maslakların ve su dağıtım şebekesinin bakım ve onarımıyla görevli olan kimse”. <https://lugatim.com/>

⁵⁵ 1839 Mart ayına ait toplam maaş, o tarihte görevli zabitan, neferat ve diğer görevlileri kapsamakta olup, tabloda yalnız karakol bölüğü ve işçilerin bilgileri yer almaktadır. Karakol bölüğü ve işçilerin maaş toplamı ise 5.260 kuruştur.

Yazar(lar) / Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim GÜNEŞ
Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Muş-Türkiye
e-posta: ibrahimgn02@gmail.com
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Derleme makalesi-Review article
Geliş tarihi-Date of submission: 27. 04. 2026
Kabul tarihi-Date of acceptance: 14. 05. 2026
Yayın tarihi-Date of publication: 31. 06. 2026

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
No conflict of interest declared.

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır.
No funding or support was received.

Lisans- License

İlhanlılar Devrinde Silah (Üretim ve Organizasyon)*

Öz

İlhanlılar, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun batı topraklarını İran merkezli olarak seksen yılı aşkın bir süre boyunca yönetmişlerdir. Fakat İran'a gelir gelmez Farslılar ve Araplar gibi muhtelif milletlerin devlet teşkilatlarından etkilendilerse de şüphesiz bu etkinin en az hissedildiği kurumlar askerî teşkilata bağlı birimlerde olmuştur. Bunda Moğolların savaş konusunda bir hayli başarılı olan Türkleri kendilerine örnek almalarının bir hayli tesiri bulunmaktadır. İlhanlı ordusu, ilk dönemlerde Orta Asya konar-göçer askerî teşkilatlarının karakteristik özellikleri gereğince hafif teçhizatlı iken hem Memlûklerle girişilen savaşlarda hem de Suriye'deki Haçlılardan öğrendikleri üzere zamanla hafif teçhizatlı ordular yerini ağır donanımlı ordulara bırakmıştır. Bu sebeple İlhanlıların kuruluşu ile birlikte bu ihtiyacı gidermek amacıyla Firuzabad, Kirman ve Bağdad'da silah fabrikaları kurulmaya başlanmıştır. Bu da ordulardaki kullanılan silah ve savaş aletlerinin zamanla değişmesine sebebiyet vermiştir ki İlhanlılar bir dönem silah ihtiyaçlarını Avrupa ülkelerinden karşılamak zorunda kaldıkları olmuştur. Bu çalışmamızda ise İlhanlılarda Moğol İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden beri fazla bir değişikliğe uğramayan silah üretimi ve ordularda kullanılan askerî teçhizat hakkında bir değerlendirme yaparak büyük oranda Türklerin kullandıklarıyla benzerlik gösteren askerî malzemelerin nitelikleri hakkında bilgi vermeyi hedefliyoruz.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Moğollar, Harp Tarihi, Silah, Silah Üretimi.

Weapons in the Ilkhanid Period (Production and Organization)

Abstract

Ilkhanids ruled the western lands of the Great Mongol Empire for more than eighty years, centered on Iran. But as soon as they came to Iran, although they were influenced by the state organizations of various nations such as Persians and Arabs, the institutions where this effect was felt the least were undoubtedly in the units affiliated to the military organization. The fact that the Mongols took the Turks, who were very successful in war, as an example, has a great effect on this. While the Ilkhanate army was lightly equipped in accordance with the characteristics of the Central Asian nomadic military organizations in the early periods, as they learned from the wars with the Mamluks and from the Crusaders in Syria, the lightly equipped armies left their place to the heavily equipped armies over time. For this reason, with the establishment of the Ilkhanate, weapons factories were started to be established in Firuzabad, Kirman and Baghdad in order to meet this need. This caused the weapons and war tools used in the armies to change over time, and it was also the case that the Ilkhanate had to meet their weapon needs from European countries for a while. In this study, we aim to provide information about the qualities of military materials that are largely similar to those used by the Turks by making an evaluation about the weapon production and military equipment used in the armies, which has not changed much since the first periods of the Mongol Empire.

Keywords: Ilkhanids, Mongols, War History, Weapons, Weapon Production.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Güneş, İbrahim, "İlhanlılar Devrinde Silah (Üretim ve Organizasyon)". *İleri Hareket Dergisi* 1, (Haziran 2026). 47-65.

* Bu makale, 12-14 Mayıs 2022 tarihinde *Türk Harp Tarihi Sanayii Sempozyumu*'nda sunulan "İlhanlılar Devrinde Silah Üretimi ve Savaşlarda Kullanılan Savaş Aletleri" adlı bildiri metninin genişletilmiş ve başlığının değiştirilmiş halidir.

1. Giriş

1252 yılındaki kurultayda, Büyük Moğol İmparatorluğu hükümdarı Möngge Han (1252-1259) tarafından İran merkez olmak üzere imparatorluğun batı topraklarını yönetmekle görevlendirilmesiyle harekete geçen Hülegü komutasındaki Moğol ordusu, 1256 yılında İsmailîlerin kontrolündeki Alamut'u, 1258 yılında ise Abbasi Hilafeti'nin merkezi olan Bağdad'ı alarak Abbasilere son vermiştir. Ardından Moğol ordusu yönünü Suriye'ye çevirmiş, Halep ve Dimaşk gibi devrin en önemli İslam şehirlerini zapt etmişlerdir. Fakat 1259 yılında Möngge Han'ın ölümü üzerine Hülegü de ordunun komutasını büyük emirlerinden Kitboğa Noyan'a bırakıp geri çekilmiştir. Suriye'de ele geçirilen toprakların muhafazası için hazır tutulan 10.000 kişilik bu ordu Memlûkler tarafından 1260 yılında Ayn-ı Calut'ta yenilgiye uğratılmış ve askerlerin çok azı kurtulabilmiştir. Moğollar bu suretle Fırat'ın doğusuna atılırken Hülegü ise Suriye'ye intikam amaçlı büyük bir sefere çıkmayı düşünmüş, fakat Altın Orda hükümdarı Berke'nin Kafkasya topraklarının kendilerine ait olduğunu ileri sürerek başlattığı düşmanca siyaset yüzünden bu emelini gerçekleştirememiştir. Berke, talep ettiği topraklar yüzünden 1263 başlattığı savaşlarda birkaç defa İlhanlılara saldırmışsa da bunda istediğini alamamıştır. Hülegü'nün 1265 yılında ölümü üzerine tahta oturan Abâkâ devrinde (1265-1282) de bu iki devlet arasındaki savaşlar devam etmiş ve böylece Kafkasya hattında savaşlar süre gelmiştir. Abâkâ'nın tahta geçmesinden kısa bir süre sonra Çağataylıların da Horasan'ı işgal etmesi ve Memlûklerin Suriye ve Anadolu hattı boyunca sefer düzenlemesi İlhanlıları bir anda farklı cephelerde savaşmak zorunda bırakmıştır. Abâkâ'nın ardından tahta geçen Teküder Ahmed (1282-1284), Argun (1284-1291), Geyhatu (1291-1295) ve Baydu (1295) dönemlerinde devletin içine düştüğü karışıklıklar, Gazan'ın (1295-1304) Hülegü ve Abâkâ devrindeki kazanımları devrin değişimleriyle yenileyerek tekrar elde etmek için yaptığı birtakım icraatlar da uzun vadeli getirilere vesile olamazken, Olcaytu (1304-1316) ve Ebu Said (1317-1335) devrinde duraksamalar askerî harcamalar ve silah üretimlerini bir hayli etkilemiştir. Bu sebeple de sayıları birkaç tümeni bulan orduların farklı cephelerde savaşmaları hem asker hem de savaş malzemelerin ihtiyacı doğurmuş ve bunun için de farklı dönemlerde çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu çalışmada kaynaklarda geçen ve İlhanlılar döneminde silah üretimi ve savaşlarda kullanılan savaş malzemeleri ile ilgili bilgileri toparlayarak bir değerlendirmede bulunacağız. Bunu yaparken de Moğolların ilk dönemleri hakkında bilgi veren kaynaklara da müracaat edilecektir. Nitekim İlhanlılarda ordu teşkilatı ilk dönem Moğol askeri teşkilatı ile büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Görsel 1: İlhanlı askerleri (Reşidüddin, Camiü't-tevarih, vr. 256a).

2. İlhanlılarda Silah Üretimi

Nasıreddin Tusî, devlet yönetimi hakkında yazdığı bir eserinde, İlhanlı hükümdarlarını kast ederek, hükümdarın başlıca vazifesi olarak askerine ulufe, elbise, silah ve hayvan vererek onları öncü/yezek tutmak; büyüğü büyük, küçüğü ise küçük yerlerde kullanmasını sağlamak; bahadırlara (savaşçı) riayet etmek ve sağlıklarını korumaları için onlara iyi bakmak, öldüklerinde ise geride kalan ailelerini korumak; düşmandan elde edilecek ganimetlerin herkesin gönlünü hoş edecek suretle taksim etmek gibi başlıklar sıralamaktadır.¹ Nasıreddin Tusî'nin verdiği bu kayıtlarda İlhanlı hükümdarlarının yapması gereken sorumluluklar sıralanırken, İlhan'ın en önemli görevlerinden birinin askerlerine ulufe, elbise silah ve hayvan vermek olduğu anlaşılmaktadır.

Esas itibarıyla Cengiz Han devrinden başlayarak İlhanlılar devrine gelindiğinde en az değişen müesseselerin başında askerî teşkilat birimlerinin olduğu görülür. Bu sebeple İlhanlılarda kullanılan savaş malzemeleri, hem ilk dönem Moğol İmparatorluğu'nda hem de klasik Ortaçağ devletlerinde kullanılan malzemelerden pek de farklı değildi. İlhanlı askerleri savaşırken genellikle kılıç, yay, ok, sadak, mızrak, balta ve ip gibi hafif silahlar kullanırlardı. Hülegü'nün Moğol ana ordusundaki her on kişiden ikisi ile İran'a geldiği sıralarda² askerlerle beraber; hizmet etmek için getirilen yardımcı gruplar, asker aileleri, mancınık ustaları, saray (orda) hizmetlileri ve sivil bürokratlar gibi sair bir kalabalık grup da orduya eşlik etmişti.³ Bu vesileyle ilk dönemlerde İlhanlı ordusunun 150.000 kişilik bir sayıya ulaştığı tahmin edilmektedir. Her askerin yaklaşık 5-6 kişilik bir ailesi olduğu hesap edildiğinde de

¹ Nasıreddin Tûsî, *Tarassul*, nşr. M.Minovi-V.Minorsky, "Nasîr al-Dîn Tûsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10/3 (1940), 756-757.

² Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 487; Reşidüddin, *Camiü't-tevârîh*, tsh. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, (Tahran: 1373), 2/975; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 59. Marco Polo, Bağdad seferi münasebetiyle Hülegü'nün elindeki kuvvetlerin sayısının süvarilerden müteşekkil 100.000 askerden oluştuğunu, ayrıca piyade askerlerinin de mevcut olduğunu yazmaktadır. Bk. Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979), 26.

³ John Masson Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/3 (October 1975), 276; Hülegü, İran'a yürüdüğünde kendisi ile birlikte içinde mancınık kullanan, neft atan ve çarh kullanabilen 1.000 hane Hıttaylı aile getirmişti. Bk. Reşidüddin, *Camiü't-tevârîh*, 2/ 975.

İran'a gelen Moğol nüfusunun 750.000'i aştığı görülür.⁴ Her bir askerin yanında da kılıç, yay, ok ve sadak gibi savaş malzemelerini taşıması gerektiğinden, büyük miktarda silah ihtiyacı olmaktadır.

Görsel 2: İlhanlı askerlerinin kullandığı teçhizatı gösteren bir minyatür (Reşîdüddîn, Camiü't-tevarih, vr. 221a).

13-14. asırda Memlûklerle birlikte Yakın Doğu'nun en büyük iki ordusundan birine sahip olan İlhanlılar, diğer Moğol ordularında olduğu gibi ordusu genellikle hafif donanımlıydı. Her asker cephanesini bizzat yanında taşır, kendi silah ve savaş araç-gereçlerini farklı usullerle temin ederdi. Fakat Abâkâ devrinden itibaren (1265-1282) ağır süvarilerin teşekkül edildiği ve özellikle 1271 Herat Savaşı'nda da bu ağır süvarilerin kullanıldığı bilinmektedir.⁵ Moğol halkı da savaşın başladığı veya bir ordunun sefere katılacağı bir durumda kendi gücüne göre ordunun ihtiyaçlarını gidermeye çalışırdı.⁶ Bunun uygulanması zamanla sorun teşkil ettiğinden Abâkâ devrinde Firuzabad yakınlarında bir silah fabrikası, daha sonra üretilen silahların bir kısmının fabrikanın ön cephesinde satışı yaptırılmıştır.⁷

Ayrıca bu devirde silah ithalatı yapıldığı da bilinmektedir. Nitekim *Ortak* denilen sistemle silah tacirleri ok, yay ve zırh gibi savaş teçhizatını ülke içinde satın alırdı. Bu harcamadan meydana gelen nakdi ihtiyaç da *ümera-yı korçi* ve *ahtacılar* tarafından toplanan vergiler üzerinden karşılanmaktaydı.⁸ *Ortaklar* denilen bu kişiler, başta hükümdar olmak üzere şehzadeler, prensesler ve sair ümera, nakdi paraları tacirlere ve sıradan halka vererek, bunu işletilmek üzere ticarete kullanmak veya faiz almak için ödünç verirlerdi. Bu usulün ilk dönem Moğollar arasında bir hayli yaygın olduğu bilinmektedir. Nitekim Çinli tarihçi Xiu Ting'e göre Moğollarla *Ortaklar*ın yaptığı bu ticaret çok yüksek kazançlar getiriyordu. Buna göre bir *kundak* gümüş para, on yıl içerisinde faizlenerek 1024 *kundak*'a çıkabiliyordu.⁹ Aynı suretle Simon de Saint Quentin de Moğolların tefecilere verdikleri her 10 dinar için, aylık 1 dinar faiz aldıklarını; bunun tekrarlanması durumunda aynı faiz miktarının devam ettiğini, buna misal olarak da Gürcistan'da bir asker, Moğollardan borç karşılığında 500 Bizans parası aldığını, beş yıl sonra 7.000 Bizans altın parası geri vermek zorunda kaldığını, yine aynı suretle Moğollardan bir

⁴ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 15; Smith, "Moğol Göçebeliği", 396-397; Muammer Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", *Tarih Okulu Dergisi*, (Mart 2016), 25/457.

⁵ Seyf-i Herevî, *Tarihname-yi Herat*, tsh. Gulamrıza Tabatbayi Mecid, (Tahran: 1383), 342.

⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 90.

⁷ Seyf-i Herevî, *Tarihname-yi Herat*, 311; H'âfi, *Mucmel-i Fasîhî*, nşr. Muhammed Ferruh, (Meşhed: 1340), 2/334; Hândmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-beşer*, tsh. M. Debirsiyaki, (Tahran: 1362), 3/62.

⁸ Reşîdüddîn, *Camiü't-tevârih*, 2/1489-1490.

⁹ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 129-130.

kadın yedi yıl boyunca emanet verdiği 500 koyun için bir şahıstan 7.000 Bizans altın parası talep ettiğini belirtir.¹⁰ Bu hususla ilgili en geniş malumat ise Cüveynî'nin eserinde havi olup müellife göre söz konusu tacirler kendi aralarında kısımlara ayrılarak, her sene hazineden para (*balış*) alıp kararlaştırıldığı oranda tekrar hazineye iade edenlere “*ortak*” denilmekteydi. Mönge Han'dan önce bunlar büyük bir nüfus sahibi iken, Mönge Han'ın tahta geçmesinden sonra *payza* ve *ulag* taşımaları yasaklanarak, yetkileri kısmen de olsa sınırlandırılmıştır. Esas itibarı ile bu tacirler yaptıkları ticarete göre çeşitli kısımlara ayrılıyorlardı. Nitekim hükümdarların hazinesinden ticaret yapan bu tacirlerden mücevherat, elbise hayvan satanlar olduğu gibi; başka ülkelerden değerli elbise getirtip onları gümüş ve altın ile takas edenler de mevcuttu.¹¹ Cüveynî, eserinin başka bir yerinde ise o zamanlar yatacak bir yatak dahi bulamayanların kendi zamanında en küçük ticarî işlemlerinin 30.000 veya 50.000 *balış* olduğunu kaydeder.¹² Bu *ortaklar* silah ticareti yapıp silah tacirleri ile birlikte ok, yay ve zırh gibi savaş teçhizatını ülke içinde satın alarak, bu harcamadan meydana gelen nakdi paralar da *korçı* ve *ahtaci* tarafından toplanmaktaydı.¹³

İlhanlıların kuruluşu ile birlikte İran'ın farklı yerlerinde silah atölyelerinin üretim yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Kirman şehri, burada bulunan zengin demir madenleri sayesinde İlhanlılar devrinde silah üretimi konusunda önemli merkezlerden birisiydi. Nitekim ok, yay, eyer, kılıç, kalkan, mızrak ve atlı askerler için sair birçok silah imal edilmekteydi. Burada üretilen silahlar, ordu içerisinde Kirmanî adıyla pek meşhurdur.¹⁴ Nişabur, Tus ve İsfereyîn gibi yerlerde ise askerlere elbise dikmek için imalathaneler kurulmuştu.¹⁵ Ayrıca Vasıt ve Kağızkonan'da kâğıt¹⁶, Aksaray'da halı¹⁷, Sivas'ta yün¹⁸, Musul ve Siirt'te bakır ev eşyaları¹⁹, Sincar ve Akar'da şarap²⁰, Eberkuh'ta el işi eşyalarını²¹ üreten zanaat erbabı mevcut olduğu gibi, Kazrun'da kumaş atölyeleri²², Talikan'da dokuma atölyeleri²³ üretim yapmaktaydı. Çadır yapma işi de Moğollar arasında yaygın olup bu işle uğraşanlar bir hayli para kazanmaktaydı.²⁴

Özellikle silah üretimi ile ilgilenen zanaatkârlar olan *uzanlar*, devletin çeşitli bölgelerine yerleştirilmişti. Reşîdüddîn'in aktardığına göre *kemanger*, *tir-traş*, *kurbansaz* ve *şimşirger* gibi zanaat ustaları bunların başında gelirdi. Yine aynı müellife göre bunların her biri, belli bir miktar karşılığında yıllık bir veya iki silah üretmekteydiler. Önceden anlaştıkları üzere üretecekleri silahlar karşılığında vilayet gelirlerinden beraat alırlardı. Bunun dışında *emir-i kurçinin* kontrolünde silah atölyeleri kurulmuş, üretecekleri silah karşılığında ustalara da belli gelir tahsis edilmiştir. Fakat söz konusu ustalar üretmeyi vaat ettikleri silahı üretmiyor, hatta ürettikleri silahlar üretmeleri gereken silah miktarının yirmide birine bile denk gelmiyordu. Bu ustaların bir kısmı *oymak-ilçi* adı verilen kişiler üzerinden devletin kendilerine vaat ettiği parayı almak için vilayet merkezlerine gidiyorlardı. Vilayetlerdeki yetkililer ise vaat ettikleri silahı üretmediklerinden de kendilerine gereken ödemeyi yapamıyor, ustalar da eli boş bir şekilde geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Hatta Reşîdüddîn'in aktardığına göre gidiş geliş

¹⁰ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, çev. Erendiz Özbayoğlu, (Antalya: DAKTAV Yayınları, 2006), 17.

¹¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 486.

¹² Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 85.

¹³ Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 2/1489-1490.

¹⁴ İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfyâ*, nşr. İsmail el-Arabî, (Beyrut: 1970), 161; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, 1/32.

¹⁵ Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 2/ 1135.

¹⁶ İbn Said, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, 158; Mustevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, nşr. G. Le Strange, (London-Leiden: 1915), 66.

¹⁷ İbn Said, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, 186.

¹⁸ Mustevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, 94.

¹⁹ İbn Said, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, 157; Mustevfî, 105.

²⁰ İbn Said, 156-157; Mustevfî, 105.

²¹ Mustevfî, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, 122.

²² Burada üretilen kumaşlar çevre bölgelere satılmaktaydı (bk. Mustevfî, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, 125).

²³ Mustevfî, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, 156.

²⁴ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Han'ına Seyahat; 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001), 88.

masrafları, almaları gereken parayı bile geçmekteydi. Bunların sebebi olarak müellif *naib* ve *bitikçilerin* aç gözlülüğünü göstermektedir.²⁵

Silah üreticileri, yeterli gelir etmemeleri sebebiyle de silah üretmeyi bırakmışlar, kendi aralarında çekişmeye başlamışlardır. Yine Reşidüddin'in iddiasına göre bunlar yüzünden sürekli mahkemeler kurulmaktaydı. Yapılan tahkikatlardan sonra da yaptıkları usulsüzlükler ortaya çıkmış ve devletin her sene yaptığı 300-400 bin dinarlık ödemler karşılığında çok az silah üretildiği anlaşılmıştır. Ardından bu ustaların çoğu aileleri ile birlikte öldürülmüş, silah atölyeleri de kapatılmıştır.²⁶ Gazan devrine gelindiğinde ise İlhan, söz konusu suiistimallerin önüne geçmek için silah ustalarını yaptıkları işe göre çeşitli gruplara bölerek farklı vilayetlere yerleştirmek zorunda kalmıştır. Ayrıca her grubun başına da *emin* denilen bir görevli getirmiştir. İlhan, bunlara devlet tarafından her hangi bir ön ödemenin yapılmamasını emretmiş, ayrıca hangi silaha ne kadar ödeme yapılacağına dair bir liste hazırlanmasını istemiştir. Bu ustalardan çok yetenekli elli kişiye, hassa ordusunun silahlarını üretmeleri için ayrı görevler verilmeye başlanmıştır. Öyle ki silah ustaları, ürettikleri silahları özel depolara teslim ettikleri sırada silahların türü ve sayısına göre bu listede gösterilen fiyat üzerinden ödeme alacaklardı. Bu ödemeler silah ustalarına değil de *eminlere* teslim edilecek, o da ustaların ürettikleri silah miktarına göre taksim edecekti. Nitekim *eminler*, hazine den aldıkları paraya karşılık silahları depolara teslim ettikten sonra bu işlemlerin karşılığında makbuz alarak ne kadar silah teslim edildiği ve bunun karşılığında ne kadar ödeme aldığı defterlere geçirilecekti. Bu ödemelerin yapılabilmesi için de belli vilayetler seçilecek ve bu sayede *eminler* de vilayet gezmek zorunda kalmayacaktı. Yapılan bu düzenlemeden sonra, daha önceki dönemlerde yıllık sayısı iki bini bulmayan silah üretiminin yerine, on bin askere yetecek miktarda tam teçhizatlı silah üretilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca birkaç bin ok, yay ve zırh da acil durumlarda kullanılmak üzere teçhizat depolarında muhafaza edilmiştir. Bu uygulamaların sonucunda silah üretimi için ayrılan harcamalar neredeyse yarı yarıya azalmıştır.²⁷

3. Savaşlarda Kullanılan Savaş Aletleri

Süratleri ve taktikleri ile ün salmış Moğol askerleri, savaşta sırada genellikle az sayıda silah kullanmaktaydılar.²⁸ Ordunun esas muharip gücü süvarilerden oluşmaktaydı ve Moğollar gerek görülmediği sürece piyade halinde savaşmazlardı.²⁹ Aknerli Grigor, Hülegü'nün sahip olduğu zenginlikleri sayarken atlı ordularla birlikte piyade ordusundan bahsetse de bunların sayısının az olduğunu tahmin edebiliriz.³⁰ Moğollar, savaşırken yukarıda da bahsettiğimiz üzere genellikle ok, yay, kılıç, sadak, mızrak, balta ve ip gibi hafif silahlar kullanırlardı. Ayrıca Moğollar, ordu savaşta katıldığı esnada bazen tam bir düzen halinde savaş araç gereçlerini sergilerdi. Bu sergileme işini savaşın olmadığı

²⁵ Reşidüddin, *Câmiü't-tevârîh*, 2/1513-1514.

²⁶ Reşidüddin, *Câmiü't-tevârîh*, 2/1514.

²⁷ Reşidüddin, *Câmiü't-tevârîh*, 2/1514-1515.

²⁸ Plano Carpini Moğol teçhizatını şu şekilde tasvir etmektedir:

"Bazılarının demirden yapılmış olan mızraklarının uçlarında, rakibini atın çekip düşürebilmek için, birer çengel takılmıştır. Okları iki ayak, bir el ve iki parmak uzunluğundadır. Fakat bu ayak uzunluğu her yerde aynı değildir; geometrik ölçü olarak 2 arpa boyu (it dirseği), bir başparmak ("pollicis transversio") ve 16 başparmak genişliği bir ayak yapar. Okların demirden yapılmış uçları çok sivridir ve her iki taraflarında, iki tarafı da keskin kılıçlar gibi kesiciler vardır. Sadaklarında daima taşıdıkları bir okla, diğer oklarını bilerler. Bu demir ok uçları geriye doğru, okun odun olan kısmını kaplayacak şekilde bir parmak uzunluğunda sivri bir kavisle son bulurlar. Kalkanları söğüt dallarından ya da kamışlardan örülmüştür, fakat bunları mutad olarak sadece geceleri hakanın ve noyanların nöbetçi devriyeleri, ordugâhın etrafında taşırlar. Bunlardan başka ayrıca, 3 parmak genişliğinde olan okları da vardır. Bunları da kuşları, vahşi hayvanları ve silahsız insanları vurmak için kullanırlar. Kuşları ve vahşi hayvanları vurmak için daha değişik oklar da bulundurulur" Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, 79.

²⁹ Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 157, 174.

³⁰ Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012), 58.

dönemlerde de yaparlardı.³¹ Bununla birlikte Moğollarda ölümlerle birlikte silahlarını da gömdükleri bilinmektedir.³²

Görsel 3: Cengiz Han devrinde Moğol askerlerini tasvir eden bir minyatür (Reşidüddin, Camiü't-tevarih, vr. 29a).

3.1. Saldırı Amaçlı Kullanılan Hafif Silahlar

Konar-göçer kavimlerin tipik av ve savaş malzemesi olan ok ve yaylar, Moğol istilasının başladığı ilk dönemden itibaren ordudaki askerlerin esas savaş aletlerini oluşturmaktaydı. Cengiz Han devrinden itibaren teşekkül etmiş Moğol askeri teşkilatıyla büyük oranda benzerlikler gösteren İlhanlı ordusunun da en önemli silahı ok ve yaydı.³³ Moğollar özellikle de at üzerinde ok ve yayı çok etkili bir şekilde kullanmaktaydılar.³⁴ Sadece saldırı anında değil geri çekilme sırasında da geri dönüp çok kolay bir şekilde ok fırlatabiliyorlardı.³⁵ Bu sebeple olacak ki devrin kaynakları Moğolları “okçu millet” olarak tesmiye etmişlerdir.³⁶ Moğol yaylarının çoğunluğu yabani koç boynuzundan yapılmaktaydı. Okların ise ısıklık çalan ok, deve kemiği uçlu ok, iğne gibi ince uçlu ok ve kartal tüylü gibi farklı türleri bulunmaktaydı.³⁷ Bu ok çeşitleri İlhanlıların ilk dönemlerinden itibaren neredeyse tüm savaşlarda yoğun bir şekilde kullanılmıştır.³⁸ Öyle ki Hayton, İlhanlı askerlerini kast ederek Tatar (Moğollar)ın eşi benzeri olmayan bir ok atma kabiliyetine sahip olduklarını yazarak önlerine gelen atlılara öyle etkili atışlar yapıyorlar ki okun isabet ettiği at ile birlikte arkasında duran at da bundan zarar görüyordu.³⁹ Yine aynı müellif Moğolların sefere çıktıklarında diğer milletlerin savaşlarından çok daha insan öldürüldüğünü kaydederek bunun asıl sebebinin de Moğol askerlerinin oku güçlü ve direkt olarak atmalarından kaynaklandığını yazmaktadır.⁴⁰ İlhanlı ordusunun 1277 yılında Elbistan’da Memlûklere yenilmesinden

³¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 90.

³² Cüzcanî, Altın Orda hükümdarı Batu ile birlikte birçok silahın da gömüldüğünü yazmaktadır (Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 137)

³³ Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 176.

³⁴ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent Kaya, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 143-144; Cüzcanî, 74, 86, 120, 169; Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 140; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 34; Anonim *Selçukname*, çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşkun, (Ankara: Atıf Yayınları, 2014), 43; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 194.

³⁵ Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 195.

³⁶ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 19 vd.

³⁷ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 140.

³⁸ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, (Bombay: 1269), 35, 128; Anonim *Selçukname*, 48, 65; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 157.

³⁹ Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 157.

⁴⁰ Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 195.

sonra da düşmanın eline geçen ganimetlerin içinde birçok ok ve yayın olduğu bilinmektedir.⁴¹ Bizzat hükümdar veya hükümdar çadırını koruyan muhafız birliklerin de en önemli silahı ok ve yaydı.⁴²

Görsel 4: İlhanlı ordusunda ok ve yay kullanımı (Reşîdüddîn, Camiü't-tevarih, vr. 191a).

Bir diğer önemli ok çeşidi de askerî literatürde “Tatar yayı” olarak adlandırılan silahlarla fırlatılan oklardı. Bu silahın gövdesi askerin sol eliyle tutulur, dip kısmı ise sağ omuzdaki kürek kemiği üzerine yerleştirilirdi. Bu okların özellikle zırh delmek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴³ Ok ve yaylar sadece birer silah değil birer hâkimiyet sembolü olarak da görülmekteydi.⁴⁴

Görsel 5: Moğol ordusunda ok ve yayın kullanımı (Reşîdüddîn, Camiü't-tevarih, vr. 72a).

⁴¹ İbn Abdüzzâhir, *Risale-rihle-Gazavatname*, çev. Faruk Sümer, “Yabancı Pazarı”, TDA (Ankara: 1985), 72.

⁴² *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 146, 191-192, 202, 203; Aknerli Grigor, Hüleğü’nün de kılıç ve yaylarla teçhiz edilmiş keşikta (muhafız birliği) ve Ermenilerden oluşan bir birliğini oluşturduğunu yazmaktadır. Bk. Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 59.

⁴³ Hayton, Hüleğü’nün 1259 Halep seferinde Tatar yayını kast ederek mancınıklarla büyük ok atan aletlerin kullanıldığını yazmaktadır. Bk. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 111.

⁴⁴ Hayton, Cengiz Han’ın on iki okun birlikte kırılmadığı gibi birlikte harekete etmenin öneminden bahsetmiştir (bk. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 81-829. Moğollar hakkında şifahi bilgilere sahip olan Jean de Joinville ise Moğol kabilelerini kast ederek elli iki oymaktan her biri üzerinde kendi işareti olan bir okla bir araya gelip Cengiz Han’ı tüm kabilelerin lideri olarak seçtiklerini yazmaktadır. Bk. Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatırları*, çev. Cüneyt Kanat, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 211-212.

Moğolların ok ve yaydan sonra en çok kullandıkları silah kıvrık şekilli kılıçlardı.⁴⁵ Moğol askerlerinin kullandığı kılıçlar diğer milletlerin kullandığı kılıçlara göre daha kısaydılar ve son derece hafif ve ince olurlardı. Kabzası kısa ve düz olup bu kılıçların⁴⁶ tek tarafı keskin olurdu.⁴⁷ Savaşlarda ele geçirilen ganimetlerin içerisinde en makbul eşyaların başında da yine bu kılıçlar gelmekteydi.⁴⁸ 1277 yılındaki düşman tarafından ele geçirilen ganimet içerisinde de bir hayli fazla kılıçtan bahsedilmektedir.⁴⁹

Moğolların, düşmanla yaptıkları yakın mesafe çarpışmalarında kılıç ile birlikte hançer ve kamaların da kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁰ En çok kullandıkları mızrak çeşitleri ise ucu çok keskin kısa ve uzun mızraklar olmak üzere ikiye ayrılırdı.⁵¹ İlhanlı ordusunda yoğun bir şekilde kullanıldıkları bilinen bu mızraklar, ok-yay ve kılıçlardan sonra en çok tercih edilen savaş aletleriydi.⁵² Bununla birlikte Moğolların uzun saplı kargılar ile birlikte⁵³ askerlerin yanlarında ucu sivri balta, gürz ve balyoz taşıdıkları da devrin kaynakları tarafından zikredilmektedir.⁵⁴

Görsel 6: Moğol askerlerinde kılıç kullanımı (Reşîdüddîn, Camiü't-tevarih, vr. 49a).

3.2. Koruma Amaçlı Kullanılan Savaş Teçhizatı

Ahşap tahta parçaların deri sicim ile bağlanmasıyla imal edilen kalkanlar, söğütten yapılan kalkanlar, sadece öncü birliklerin kullandığı yuvarlak kalkanlar, demirden yapılmış kalkanlar ve genellikle şehir

⁴⁵ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 140. Buna benzer Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy ve ünlü Moğol komutanı Cebe Noyan'ın kılıçlarından bahsedilmektedir. Bk. Nesevî, *Sîretü Celâleddin Mengüberti*, çev. Necim Asım, (İstanbul: MEB Yayınları, 1934), 62; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 84.

⁴⁶ Shao Hung, *Meng Ta pei lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 83.

⁴⁷ Simon de Saint Quentin, 22. Buna karşın Parisli Matthew, Moğol kılıç ve hançerlerinin iki ucunun keskin olduğunu yazar. Bk. Parisli Matthew, *Chronica Maiora*, Moğollarla ilgili kısmın çevirisi, çev. Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", *Tarih Okulu* (Aralık 2013), 16/35, 49.

⁴⁸ Hayton, Gazan'ın 1301 Suriye seferinde ele geçirdiği ganimetler içerisinde bir kılıcı kendisine ayırdığını diğerlerini ise askerlerine dağıttığından bahsetmektedir. Bk. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 161.

⁴⁹ İbn Abdüzzâhir, "Yabancı Pazarı", 72.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1989), 12/340; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 80, 93; Aksarayî, *Müsameratü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 162, 220-221; Parisli Matthew, 35. Hayton'un iddiasına göre de Hülügü bizzat Abbasi halifesini kendi kılıç ile öldürmüştür. Bk. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 107.

⁵¹ Shao Hung, *Meng Ta pei lu*, 83. Ayrıca Nesevî Moğollarda bir orman halinde mızrakların bulunduğunu yazar. Bk. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 61.

⁵² Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 35; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 142, 150, 221.

⁵³ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 43.

⁵⁴ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 189; Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, (Trabzon: Derya Kitapevi, tz), 77; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 503; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 142, 221; Parisli Matthew, *Chronica Maiora*, 49.

kuşatmaları ile düşman mancınıklarından korunmak için kullanılan ahşaptan yapılmış kalkanlar, Moğol askerlerinin kullandığı en önemli kalkan türleriydi.⁵⁵ *Moğolların Gizli Tarihçesi*'nin yazarı ve Wilhelm von Rubruk'a göre ise Moğollar, sayısı az olmakla beraber sadak, kalkan ve demir miğferlerle savaşırlardı.⁵⁶ Yine aynı şekilde 1277 yılındaki Elbistan Savaşı'nda ölen askerlerin yanında sadak ve tulgalar bulunmaktaydı.⁵⁷ 1237 yılında Moğol askerlerinin kullandığı silahları anlatan Xiu Ting, bunların başında söğüt dalına benzer parçalı zırh ve zincir örmeli zırhlar olduğunu yazmaktadır.⁵⁸ Parisli Matthew de bunların avladıkları hayvan derilerinden zırh yaptıkları, bu zırhların da sağlamlıkları sayesinde ok geçmediğini bildirir.⁵⁹ İbn Abdüzzâhir, Elbistan Savaşı'nda İlhanlı askerlerine ait ele geçirilen ganimetlerden bahsederken düz ve örme zırhların olduğunu bildirmektedir.⁶⁰

Görsel 7: Moğol askerlerinde kalkan kullanımı (*Reşîdüddîn, Camiü't-tevarih*, vr. 97b).

3.3. Muhasara Amaçlı Kullanılan Silahlar

İlhanlılarda en çok kullanılan muhasara aracı mancınıklardı. Nitekim Moğolların birçok savaşta mancınıkları yoğun bir şekilde kullandıkları bilinmektedir.⁶¹ Bu mancınıklar Büyük Moğol İmparatorluğu'nda sefer sırasında öküzlerle çekilirdi. Her bir mancının önünde birer kalkan, bunun arkasında ise halat olur, burada da halatı çekenler saklanırdı.⁶² Daha küçük olup öküz veya eşeklerle çekilenlere ise *keman-ı gav* denilmekteydi.⁶³ Bununla birlikte Nesevî, Moğolların 1220 Harezm seferlerinde mancınık ile birlikte tosbağa ve döner kale kullandıklarını yazmaktadır.⁶⁴ Hülegü Han da batıya doğru göreve çıktığında kendisine birçok mancınık, sapan ve neft verilmiş, ayrıca 1.000 hanelik Hıtaylı (Çinli) bir usta kafilesi ona iştirak etmişti.⁶⁵ Daha sonra bu mancınıkların Alamut, Bağdad, Meyyâfârikîn ve Suriye seferlerinde şehir veya kalelerin kuşatılmasında büyük faydaları olmuştur.⁶⁶ Bu

⁵⁵ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 139-140. Buna karşın Simon de Saint Quentin, Moğolların kalkan ve hançer kullanmadıklarını yazar (bk. Simon de Saint Quentin, 22).

⁵⁶ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 202-203; Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat: 1253-1255*, 134.

⁵⁷ İbn Abdüzzâhir, "Yabanlı Pazarı", 72.

⁵⁸ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 139-140.

⁵⁹ Parisli Matthew, *Chronica Maiora*, 49.

⁶⁰ İbn Abdüzzâhir, "Yabanlı Pazarı", 72.

⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 12/337, 350; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 60; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 50, 63, 67, 72, 119; İbn Bibi, 2/502-503; Cüzcanî, Ebke Noyan adında Cengiz Han'ın hususi bir mancınıkçısından bahseder (Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 79, 97).

⁶² Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 140.

⁶³ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 504.

⁶⁴ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 60.

⁶⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 488.

⁶⁶ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 169; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 35; Ebu Şame, *Zeylû'r-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni, (Beyrut: 1974), 205-206; Yunîni, *Zeyl Miratü'z-Zaman*, (Haydarabad: 1955), 1/351-358; Ebu'l-Fida, *Tarih Ebu'l-Fidâ, Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, thk. Muhammed Azb, (Bağdad: 1968), 3/202-213; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enam fi tarihü'l-İslam*, thk. Samir Tabbare, (Beyrut: 1999), 260; İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, thk. İ. Ali

mancınıklar ve sapanlar, Abâkâ devrinde Bire savaşlarında⁶⁷ ve Gazan devrinde de Suriye seferinde yoğun bir suretle kullanılmıştır.⁶⁸ Daha sonraki savaşlarda da bu mancınıkların kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.⁶⁹ Hatta bu savaşlarda kullanılan mancınıklarla birlikte ilk olarak ateşli silahların kullanıldığı da düşünülmektedir.⁷⁰ Abâkâ devrinde mancınık konusunda bir hayli başarı elde edilmiş olacak ki Kubilây, İlhanlılardan mancınık ustaları istemiş, kendisi de bu isteğini yerine getirerek farklı tarihlerde Hanbalık'a (Pekin) ustalar göndermiştir. Özellikle de Musullu mancınık ustalarının bu konuda daha iyi oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim hem Kubilây'a gönderilen ustaların Musullu olması⁷¹ hem de Gazan devrinde Musul'dan birçok mancınık ustasının Şiraz'a getirilip yaptıkları büyük mancınıkların Kirman'a nakledilmesi⁷² bunu göstermektedir. Mancınıklardan fırlatılmak üzere genellikle etrafta bulunan taşlar kullanılırdı. Taşların olmadığı zamanda ise Moğolların 1220 yılındaki Harezm seferlerinde yaptıkları gibi, dut ağacı kökleri, sert ve güçlü tanecikler haline getirilip bunlar bir süre suda bekletilerek iyice serleştikten sonra mancınıklarda fırlatmak için kullanılmışlardır.⁷³

Moğolların mancınıktan sonra en çok kullandıkları kuşatma aracı ise "arrade" denilen ve nefte bulanmış taşları fırlatan aletlerdi. Bu arradeler, Baycu Noyan tarafından 1242 yılında Erzurum ve Sivas şehirlerinin kuşatılmasında kullanılmıştır.⁷⁴ Ardından Anadolu'nun İlhanlı kontrolüne girmesinden sonra çeşitli dönemlerde arradelerin kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁵ İlhanlı ordusunun kale ve şehir kuşatmalarında kullandıkları bir diğer önemli araçlar ise çıkarma kuleleriydi. Nitekim Vassâf'ın aktardığına göre Olcaytu, mancınık ve kule yapımı için yaklaşık 50.000 dinar harcamak zorunda kalmıştır.⁷⁶ Ayrıca kale kuşatmalarında çeşitli ebat ve uzunlukta merdivenler kullanılırdı.⁷⁷ Bu merdivenlerin yapımında da etrafta bulunan ağaçların kesilmesinden meydana getirilen kalaslar tercih edilirdi.

Tarhan-M.Mustafa Ziyade, (Kahire:1963), 7/70-80; İbnü'l-Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: 1995), 13/220-227; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, nşr. Mustafa Ziyade, (Kahire: 1956), 1/424-433; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 111.

⁶⁷ İbn Şeddâd, *Târîhü'l-Melikü'z-Zâhir*, 55, 126-127.

⁶⁸ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 381.

⁶⁹ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 553, 556; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 239, 242.

⁷⁰ Kate Raphael, "Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260-1312)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, (July 2009), 19/3, 367.

⁷¹ Yuan-Shi, seçmeli Türkçe çeviri, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, çev. Bahaeddin Ögel, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2002), 142-143; Morris Rossabi, *Kubilây Han*, çev. Özgür Özöl, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), 84.

⁷² Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 433.

⁷³ Nesevî, *Sîretü Celâleddin*, 60.

⁷⁴ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, 2/491.

⁷⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 157, 242.

⁷⁶ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 553.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 12/344.

Görsel 8: İlhanlı ordusunda mancınık kullanımı (Reşidüddîn, Camiü't-tevârih, vr. 180b).

3.4. Yardımcı Savaş Malzemeleri:

Moğollarda kullanılan önemli savaş malzemelerinin başında çeşitli büyüklükteki ipler gelirdi. Bunlar erzakın bağlanması gibi basit bir işten tutun, kale kuşatmalarında merdiven yapımına kadar neredeyse her türlü işte kullanılmaktaydı. Ayrıca askerler, yanlarında eşyaları koymaları için deriden torbalar taşır, nehir veya herhangi bir suyu geçtikleri esnada bu torbalara eşyalarını koyar ve bunu atlarının kuyruklarına bağlardı.⁷⁸ Buna benzer bir yöntem de bir nehir veya sudan geçildiği sırada tahtalardan küçük havuzlar yapılarak her asker tüm ağırlık yapan silahları bu havuzlara koymalarıydı. Bu yöntemle silahların sudan etkilenmesi engellenmekteydi. Nitekim İbnü'l-Esir, Moğolların Pencap'ta bir nehirden geçerken buna benzer havuzlar yaptıklarını, daha sonra da atlarını suya salarak atların kuyruklarına tutup karşıya geçmeye çalıştıklarını; atların askeri, askerin de havuzları bir ip yardımıyla çekerek karşıdan karşıya geçtiklerini yazmaktadır.⁷⁹

İlhanlı askerlerinin, başlarına *serakuc* denilen hususî bir başlık taktıkları kaynaklar tarafından bahsedilmektedir.⁸⁰ Parisli Matthew de Moğolların kullandıkları silahları sayarken askerlerin kullandıkları sopalardan bahsetmektedir.⁸¹ Bununla birlikte göç esnasında askerlerin kağıt kullandıkları ve yüklerini de öküzlerle çekilen arabalarla naklettikleri bilinmektedir.⁸² İlhanlılarda gemilerin savaşlarda kullanıp kullanmadıkları hususuna gelince, malum olduğu üzere, denizcilikten pek de haz etmeyen Moğolların bir donanma kurmaları her ne kadar ilk olarak garipsense de bazı savaşlarda gemi kullandıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Örneğin Hülegü Han'ın Bağdad'ı kuşatırken gemi kullandığı bilinmekte⁸³ ve Abâkâ Han devrinde de Hürmüz üzerine yapılan bir seferde İlhanlılara ait bir donanmanın da mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

⁷⁸ Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, 80.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 12/328.

⁸⁰ İbn Abdüzzâhir, *Ravzü'z-zâhir fî sîretü'l-Melikü'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytı, (Riyad: 1976), 417; İbn Şeddâd, *Târihü'l-Melikü'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, (Beyrut: 1983), 123-124.

⁸¹ Parisli Matthew, *Chronica Maiora*, 49.

⁸² Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 46-47.

⁸³ Reşidüddîn, *Camiü't-tevârih*, 2/1013.

⁸⁴ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 195-196.

3.5.Savaşlarda Kullanılan Hayvanlar

İlhanlı ordusunda hem savaş meydanlarında hem orduların naklinde istifade etmek üzere çeşitli hayvan türleri kullanılmaktaydı. En önemli savaş bineği ise atlardı.⁸⁵ Nitekim at kullanımı tıpkı Türkler’de olduğu gibi konar-göçer yaşam biçiminin tipik bir özelliğini oluşturmaktaydı. Bu sebeple at, Moğollar için hayati önemde olduğundan Moğolların hem askeri teşkilatında hem de sosyal hayatlarında atlar büyük öneme haiz olurdu. Nitekim Hayton, Tatarlar (Moğollar)ın kendilerinden çok atlarını düşündüklerini yazması da bunu göstermektedir.⁸⁶ Moğol atları, çok sert iklim şartlarına bile çok kolay bir şekilde adapte olabiliyorlardı. Kışları taze otların bulunmadığı zamanlarda yerleri tırnak ve ayaklarıyla eşerek bitki köklerini yiyor ve arpaya ya gereksinim duymuyorlardı.⁸⁷

Moğol savaş atları, deri veya metalden yapılmış zırhlarla donatılmıştı. Askerler ise yukarıda belirtildiği üzere hafif savaş aletlerinin yanı sıra at üzerinde miğfer ve kalkan kullanırlardı. Ayrıca, ayaklarını kılıç darbelerine karşı korumak amacıyla deriden yapılmış koruyucular taktıkları da görülmektedir.⁸⁸ Eyer başlıklarını ise genellikle ahşaptan yaparlardı.⁸⁹ Öyle ki bunların bir kısmını ilk dönemlerde İran’ın farklı yerlerinden tedarik ettikleri olurdu.⁹⁰ Ayrıca İlhanlı ordusunda fillerin kullanılabileceğine dair bazı kayıtlar vardır. Nitekim İbnü’l-Fuâtî, 665/1266 yılında yanında iki filin bulunduğu bir adamın Bağdad’a geldiğini ve fillerin burada bir süre bekletildikten sonra kullanılmak üzere Abâkâ’ya gönderildiğini yazmaktadır.⁹¹ Fakat söz konusu fillerin akıbeti tarafımızca meçhul kalmıştır.

⁸⁵ Parisli Matthew, *Chronica Maiora*, 49.

⁸⁶ Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 170.

⁸⁷ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 12/318, 340.

⁸⁸ Plano Carpini, Moğol zırhları hakkında şunları yazmaktadır:

“Moğollar en azından aşağıdaki silahları bulundurmak zorundadırlar; iki veya üç yay ya da hiç olmazsa iyi bir yay, okla dolu üç büyük sadak, bir balta Ve Savaş aletlerini çekmek için bir ip, fakat daha zengin olan Moğollar, ucu sivri ve eğri olan bir pala taşırlar. Atları zırhlıdır ve askerlerin ayakları korumalıdır, ayrıca miğfer ve zırh taşırlar. Atların bu zırh ve örtülerinin bazıları deridendir ve şu şekilde yapılırlar; öküzlerin veya diğer hayvanların derilerinden, bir avuç genişliğinde şerit parçalar keserler. Bunlardan üç veya dördünü birbirine yapıştırırlar ve ayrıca ince kayışlar ya da iplerle birbirine bağlarlar. En üst parçaya bağlamış oldukları ipi bir alttakinin ortasından geçmek üzere bağlayarak, böyle devam ederler. Atlı savaşçı atın üzerindeyken öne doğru eğildiği zaman, bu parçalar iki, üç kat yukarıya birbiri üzerine kayarak binerler. Atları korumak için takmış oldukları zırh beş parçadır. Atın her iki sağısına kuyruktan atın başına kadar uzanan birer parça bağlanır ve bu parçalar eğrin altından atın kalçalarını kaplar. İkinci parça atın sırtından aşağıya her iki yanına doğru sarkar ve karın altında sıkıca bağlanır. Üçüncü parça yuvarlak boru şeklinde atın kuyruğuna geçirilir. Dördüncüsü atın göğsüne bağlanır. Kuyruğa takılan parça dışındaki diğer deri parçaları atın dizlerine veya ayaklarına kadar iner. Beşinci parça demirdendir ve atın alni ile boynunun her iki tarafını koruyacak şekilde olup göğüs, sırt ve boyun zırhlarına tutuşturulmuştur. Binicilerin zırhları da dört kısımdan ibarettir. Bir parça baldırlarından boğaza kadardır ve insanın vücut yapısına uygundur. Önde göğüs üzerinde dar olup, kollardan başlayarak, aşağıya doğru devam etmek üzere, binicinin bütün karın kısmını kaplar. Diğer parça arkada (omuz üzerinden) enseden aşağıya doğru karın üzerini örten kısma doğru uzanarak, kalçaları kaplar. Arkadaki ve öndeki bu iki parça omuzlar üzerinde birleştirilerek, iki demir apolet ile birbirine tutturulur ve tokalarla sağlamlaştırılır. Üçüncü olarak her kolda bir kol zırhı (kolluk) bulunur ve bunlar omuzlardan ellere, hatta daha aşağıya doğru serbest olarak uzanırlar. Nihayet dördüncü olarak ayaklarında da birer zırh vardır. Bütün bu ayrı parçalar tokalarla birbirine tutturulur. Miğfer ise üst kısmında demir veya çelikten yapılmıştır, fakat ense ve gırtlaklı koruyan kısmı deridendir. Bütün bu parçalar daha önce de belirtildiği şekilde birbirine tutturulmuş el büyüklüğünde deri kayış parçalarından yapılmışlardır. Bazılarının zikredilen teçhizatları ise demirdendir ve şu şekilde yapılırlar; her biri bir parmak genişliğinde ve bir el uzunluğunda olan ince demir plakalar yaparlar. Her bir plakaya sekiz küçük delik deldikten ve (vücuda dönük) iç taraflarına üç sağlam kayış yerleştirdikten sonra, bir plakayı diğerinin üzerine koyarlar ve bu delikler boyunca, balık pulu şeklinde uzayıp gitmesi için, ince kayışlarla birbirine bağlarlar. Böylece kayışların üst kenarları içten ve dıştan birleştirilerek, plakaları sağlam tutmaları sağlanır. Bu demir parçalardan, aynı şekilde bir şerit (el büyüklüğünde bir bant) yaparlar. Ondan sonra bu şeritlerin hepsini (her bir zırh kısmına) daha önce anlatılmış olduğu gibi, birbirine bağlarlar. İnsan zırhları, at zırhlarının yapılışı için de geçerlidir. Bu zırhları öyle parlatırlar ki, bir ayna gibi insanlar içinde yüzlerini görebilirler” · Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, 77-79.

⁸⁹ Zhao Hung, *Meng Ta pei lu*, 83.

⁹⁰ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat: 1253-1255*, 134.

⁹¹ İbnü’l-Fuâtî, *Havâdisü’l-câmia ve’l-tecâribü’l-nâfi’a el-mâ’eu’l-sabi’a*, thk. Mehdi el-Necem, (Beyrut: 1424), 255.

3.6. Kumanya:

Ordunun esas erzakını kımız ve koyun eti teşkil ederdi.⁹² Bunlar savaş kafillesi ile birlikte getirilen at ve koyunların sağılması veya kesilmesiyle elde edilirdi.⁹³ Ayrıca orduya gerekli malzeme ve bazı aletler ise ordu sefer sırasında güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerinden temin edilirdi.⁹⁴ Cüveynî'ye göre Hülegü Han sefere çıktığı vakit etrafa haber yollayarak ulufe için herkesin 100 men/300 kg ağırlığında un, 50 men/150 kg ağırlığında içki hazırlanması istenmiş ve bunun üzerine halk da kendilerinden isteneni yaparak, sürüler getirip bunlardan sağdıkları sütü kımız yapıp yoldaki mevzilere istiflemiştir.⁹⁵ Reşîdüddîn'e göre ise bu sefer esnasında Baycu Noyan haber yollayıp daha önce Carmagon Noyan ile batı cihetine gönderilen askerlerle birlikte, ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Anadolu'da her asker başına bir tagar (çuval) un ve bir tulum içki hazırlatılmasını emretmiş⁹⁶, yolda ilerlerken de Merv, Baverd, Dihistan ve çevre beldelerden bol miktarda içki ve yem getirilmiştir.⁹⁷

4. İlhanlı Ordusunda Silah Tedariki

Moğollarda silah tedariki beş yolla yapılırdı. Bunlardan ilki olan ve genellikle istilanın ilk dönemlerinde görülen her askerin kendi silahını kendisinin temin etme usulüydü. Düşman şehirlerin üzerine sefere çıkılırken her asker ganimetle döner ve bu ganimetle de her asker kendi silah alırlardı. Bu da devlet için müspet bir sonuç yaratmaktaydı. Fakat Moğolların farklı coğrafyadaki birçok ülkeyi ele geçirip buralarda Kubilây, Altın Orda, Çağataylı ve İlhanlılar gibi devletler kurulmaya başlamışlarıyla ve bunun sonucunda da tabi halklara zarar vermemek için yapılan yağmalar azalması ile birlikte bu yöntem zamanla işlevsiz hale gelmiştir.

İkinci yöntem ise ele geçirilen şehir veya kasabalarda yaşayan insanların vergi ve haraç olarak belli bir miktar silahı üretip veya satın alıp Moğollara teslim etme usulüydü. Bu usul de yer yer etkili olmakla beraber İlhanlıların hem kendi içinde hem de komşu düşman devletle yapılan savaşlarda silah arzının büyük miktara çıkmasıyla yetersiz hale gelmiştir.

Üçüncü yöntem ise devletin silah üretim merkezlerini kurdurarak bu merkezlerde üretilen silahların askerlere dağıtılmasıydı ki hem silah üretimindeki usulsüzlükler hem de silah ustalarının söz verdikleri miktarda silahı zamanında teslim etmemeleri sebebiyle bu yöntemde de zamanla büyük zorluklar meydana gelmiştir. Burada silahlar *emir-i ülke* gibi üst düzey askerî ümera tarafından alt görevlerde görev yapan komutanlara dağıtılırdı. *Noyan, tümenbaşı* veya *emir-i tümen* şeklinde adlandırılan komutanlar onluk sisteme göre en büyük birlik olan 10.000 kişilik orduların başında bulunur ve tıpkı diğer üst düzey komutanlar gibi bizzat İlhan tarafından *al-tamga* usulü ile atandıklarından kendilerine teslim edilen silahları kendinden alt görevlerde bulunan *emir- hezare (onbaşı)*, *emir-i sade (yüzbaşı)* ve *emir-i dehe (onbaşı)* gibi komutanlara, komuta ettikleri asker sayısına göre bölüştürürdü. Her bir komutanın görevi ise İlhan'ın yarlığına göre daima orduyu tam teçhizatla savaşa hazır tutmaktı. Bunun dışında söz konusu 10.000 askerin her türlü silah, at veya malzemesini tedarik etmek zorundaydılar.⁹⁸

Dördüncü yöntem de *İkta* sahiplerinin kendi bünyesinde yetiştirdikleri askerlerin her türlü silah ihtiyacını karşılamasıydı. Bu *İkta* bölgeleri orduya asker yetiştirdikleri için hayati önemde olurdu. Her bölge kendi nüfusuna göre belli bir miktar asker yetiştirir ve bu sayede de İlhanlıların ana ordusu sefere çıktığı vakit hangi bölgeden ne kadar asker çıkabileceği veya ne kadar asker desteği alınabileceği

⁹² Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 141.

⁹³ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, 147.

⁹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 132-133.

⁹⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, 488-489.

⁹⁶ Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 2/976.

⁹⁷ Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 2/984.

⁹⁸ Nahcivânî, *Dustûrü'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib*, 2/25-26; el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalihü's-Şerif*, thk. M.H. Şemseddin, (Beyrut: 1988), 68; Emin, *İlhanlılar Teşkilat Tarihi*, 35-37.

önceden bilinirdi. *İkta* 'ya verilen mülkün üzerinde yaşayan insanlar, *ikta* sahibinin rızası olsa dahi, başka bir yere göç etmesine müsaade edilmez, sahibi de hiçbir suretle toprağını başkasına devredemez veya satamazdı. Fakat bunlar emir-kademe silsilesine göre toprağını kendisine bağlı olarak görev yapan diğer emirler arasında bölüştürebilirdi. Örneğin *emir-i tümen ikta*nı *emir-i hezare*, o da *ikta*'sını *emir-i deheler* arasında bölüştürme hakkına sahipti. Ayrıca bunlara ait hisseler belirlenmesi ve söz konusu hisselerin de kime ait olduğu ilgili defterlere mütemadiyen işlenmesi gerekirdi. Yılsonunda da söz konusu defterler iki nüsha halinde tertip edilerek birer nüshası *ikta* sahiplerinde kalmak kaydıyla diğer nüsha İlhanlı merkezine gönderilirdi. Bunun yanında *ikta* sahibinin devlete karşı iki sorumluluğu bulunurdu. İlk olarak, barış zamanında kendi uhdesine bırakılan toprağı işlemek ve şehirleri mamur edip gelirleri artırmak, savaş zamanında da belirlenen oranda askeri, her türlü silah ve levazımatıyla birlikte savaşa hazır hale getirmektir. İkinci mükellefiyeti ise her sene bir kereye mahsus olmak üzere İlhanlı merkezine 50 men⁹⁹/150 kg ölçüsünde buğday göndermektir.¹⁰⁰ Söz konusu *iktaların* sadece askerî ümera veya belli bir bölgedeki sivil idarecilere verildiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Beşinci ve son yöntem ise Cenevizli ve Venedikli gibi beynelmilel ticaret yapan tüccarların getirip ülkenin çeşitli pazarlarında satışa çıkardıkları silahları satın alma usulüydü. Bu yöntemle devlet, askerlere para dağıtarak bu paralarla her askerin kendi silahını satın almasını istemiştir. Öyle ki İlhanlıların ilk dönemlerinde silah miktarının kâfi gelmesine rağmen zamanla Memlûkler, Altın Orda ve Çağataylı devletleriyle yapılan uzun savaşlar sebebiyle silah arzı çoğalmış ve yukarı da bahsedildiği gibi Gazan zamanında her ne kadar silah ustaları hususunda belirli düzenlemeler yapılmışsa da bunun tam müspet neticeleri olamamıştır. Bu sebeple silahlardan sorumlu olan *ümera-yı silah*, pazarlarda üretilen silahların kendi silah ustalarının ürettiğinden daha kaliteli olduğundan, askerlere ödeme yapılarak silahlarını bu pazarlardan satın almak üzere temin edilmesini teklif etmiş ve bu sayede de zanaatkarlar ve *misasçılar* arasında rekabet artacağından daha kaliteli silahların orduda kullanılabileceğini iddia etmiştir. Bu teklif Gazan Han tarafından da makul görüldüğünden, askere belli bir meblağ para ödemesi yapılmış ve imalathanelerde bulamadıkları silahları bu pazarlar üzerinden temin etmelerini emretmiştir.¹⁰²

Bununla birlikte ordunun mevcudiyeti ve askerlerin ihtiyaç duyduğu silah ve erzak için birçok muhasebe defteri tutulmaktaydı. *Ceride-i memâlik* adlı muhasebe defterleri, tümenlerin muntazam bir şekilde kaydedildiği defterler olup her yıl yenisi düzenlenirdi. Burada *mutasarrıf*, *şahne*, *bitikçiler* ve *mevaciplerin* isimleri bulunur; silah ve benzeri araç gereçlerin sayıları, devletin çeşitli birimlerinde kullanılmak üzere alınan yiyecek, içecek ve ipek kumaşlar gibi malzemeleri ile birlikte mahkemelerden elde edilen gelirler kayıt altına alınırdı.¹⁰³ Öte yandan savaşlar yoluyla elde edilen mallar da devletin önemli kazanç kalemlerinden birisiydi. Örneğin ele geçirilen bir bölge veya memleketin su ve toprak

⁹⁹ Bir ağırlık birimi olup 1 men=3 kg yapardı. Buradan anlaşıldığına göre herkesten 300 kg. un istenmiştir. Bk. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 19-28).

¹⁰⁰ Nahcivânî, *Dustûrî'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib*, 2/47-50; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 239.

¹⁰¹ 674/1275 yılında Papaz Merhasya, Muineddin Pervane'nin aleyhinde konuşmaması için Beylerbeyi Seyfettin Torantay'a *ikta* edildiğini, hâlbuki kendisine verildiği takdirde atlarıyla beraber her sene İlhanlılara 500 süvari gönderebileceğini söyleyince, Toktu Noyan araya girerek, şayet kendisinin böyle bir şey istemesi için sırtındaki vergiden muaf sayılan *bürnüs* giymek (din adamı) yerine gazilerin (askeri ümera) giydiği *serakuc* giymesi gerektiğini söylemiştir (bk. İbn Şeddâd, *Târihü'l-Melikü'z-Zâhir*, 123-124). 678/1279 yılında da Fars Bölgesi'nde yaşanan bir sorun sebebiyle Abâkâ, buranın tüm *ikta*'sı daha önce karar kılınmış haraca ek olarak 200 *tümen* (2.000.000 dinar) verilmesi şartı ile Fars Seyyid İmameddin'e bırakmış ve Moğol emirlerinden Tagâcâr Noyan'ı da Seyyid İmameddin'e söz konusu gelirleri tahsil etmek için yardımına vermiştir (bk. Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 204 -207; Hafız Ebrû, *Coğrafya-yı Hafız Ebrû*, nşr. Sadık Secadî, Tahran: 1375, 2/178-179; Erdoğan Merçil, *Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara: TTK Yayınları 1991, 116; Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe-XIVe*, Paris 2005, 126-127).

¹⁰² Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, 2/1515-1516.

¹⁰³ Hasan b. Ali, *el-Mürşid fî'l-hisab*, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, numara 21852, vr. 204-226. Cengiz Han devrinde de Moğollarda silahların "gök defter" denilen bir deftere geçirildiği anlaşılmaktadır (bk. *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 176). Buradaki "gök" kelimesin de defterin üzerine atılan mavi mühürden gelmekteydi. Yine aynı şekilde Ögeday devrinde de altın, gümüş balta, sadak, zırh, temren gibi eşyaları ambar binasında saklanmıştır (bk. *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 248-249).

gelirleri, ganimet halinde ele geçirilen esirler ve hayvanlar, silah ve buna benzer değerli eşyalar da devletin hazinesine alınır. Fakat yağma ve talanda ise her asker ele geçirdiği köle veya değerli eşyalar üzerinde tek başına tasarruf sahibi olabilmekteydi. Geriye kalan mallardan 1/5'ini hükümdar bizzat kendisine alır, geri kalanı ise devletin masrafları için kullanırdı. Şayet para veya mal artarsa da bunlar her süvariye iki, piyadeye ise bir pay düşecek şekilde taksim ederlerdi.¹⁰⁴

İlhanlı sarayında *şükürçiler* adında ve hükümdarın *çetrini* (şemsiye) tutan görevliler bulunurdu. Bunlar sürekli İlhanla birlikte hareket eder ve yeni hükümdarın seçilmesi sırasında yapılan törenlerde de hazır bulunurlardı.¹⁰⁵ Ayrıca *korçiler* (*korucular*) adında başka bir görevli grubu daha vardı ki bunlar hükümdarın yakın muhafız işini yaparlardı. Esasında bu kelime hükümdar sadağını taşıyan anlamında olup, hükümdarın bir nevi *silahdarı* sayılıyorlardı. Bunların vergi toplamakla da tavgiz edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Beyt el-zerd adında başka birim vardı ki hükümdarın hususî silah ve av aletleri ile sorumlu daire olup, genellikle muharebe veya av için çıkılan seferlerde görev alırlardı. Bunlar dışında saray teşrifatı ile ilgilenen *taşthane dairesi*, erzak ile ilgilenen *idare-i anbar dairesi*, sarayın/çadırların temizliği ile düzeni ile ilgilenen *idare-i hane dairesi*, İlhanın *çetrini* (şemsiye) taşıyan *şukurçiler dairesi*, hükümdarlık nevbetini (davul) taşıyan *nekkareçiler dairesi*, av partileri ile ilgilenen *emir-i şikâr dairesi* ve nispeten daha az mühim bir takım ayak işlerini yapan muhtelif küçük daireler *divan-ı alanın* önemli alt birimleriydi. Yönetimi ise *naib-i divan* veya *emirül-ümera* tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu görevlilere ait icraatlar defterlere yazılarak her yıl muntazam bir suretle vezir tarafından divana sunulurdu.¹⁰⁷

5. Sonuç

İlhanlılar, ilk dönemlerinde Moğol İmparatorluğu'nun erken zamanlarıyla benzer silahlar kullanmışlardır. Bunların başında ise kılıç, yay, ok, sadak, mızrak ve balta gelmektedir. Ağır silahlar ise mancınık ve arrade gibi devrin kuşatma aletleriydi. Ayrıca bu dönemde mancınık üretiminde bir hayli başarılı olduğu anlaşılmaktadır ki Kubilây 1271 yılında Abâkâ'dan mancınık ustaları istemiş kendisi de bu tarihte iki önemli mancınık ustasını Çin'e göndermiştir. Ayrıca İlhanlılar, bu mancınıkları Bire önlerinde Memlûklerle girişilen savaşlarda aktif bir şekilde kullanmıştır. Öte yandan istilanın başladığı ilk dönemlerde gücünün zirvesinde olan Moğol ordusu, imparatorluğun doğal sınırlara ulaşması ve Kubilây (1263-1294) devrinden itibaren dörde bölünmesiyle her bir kolun farklı coğrafyalarda hem de kendi aralarında hem de komşu siyasi güçlerle mücadeleler askerî alanda bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Çin'den öğrenilen askerî silahların Orta Asya konar-göçer askerî teşkilatı ile birleşmesiyle ilk dönemlerde üstün bir askerî yapı oluşturulmuşsa da Moğolların İran merkezli İlhanlı Devleti'ni kurmaları ve burada özellikle salt bir askerî organizasyon yönetimi üzerine inşa edilmiş Memlûk Devleti ile girişilen savaşlar, zamanla ordunun modernize edilmesini ve Memlûklerle baş edebilecek bazı yeniliklerin getirilmesini zaruri kılmıştır. Hülegü ve Abâkâ devrinde İlhanlı Devleti, büyük oranda gelenekçi Moğol askerî sistemini devam ettirmeye çalışılmışsa da Gazan devrinde mevcut askerî yapının yetersiz olduğu anlaşılmış ve bu alanda önemli yeniliklere girişilmiştir. Fakat ne bu mevcut sistem ne de yenilikler devletin varlığını devam ettirmeye yetmemiştir.

İlhanlıların çoğunluğu Müslümanlardan oluşan İran, Kafkasya, Irak, Anadolu ve el-Cezire topraklarında hâkimiyet kurması ve bu süreçte de eski Orta Asya geleneklerini devam ettirmekteki

¹⁰⁴ Nasîreddin Tusî, *Tarassul*, 762. Ayrıca Moğol istilasının ilk dönemleri için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 12/327.

¹⁰⁵ Emin, *İlhanlılar Teşkilat Tarihi*, 158-159.

¹⁰⁶ Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 2/1489-1490.

¹⁰⁷ Hasan b. Ali, *el-Mürşid fî'l-hisab*, vr. 191, 377-379; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, 326-327; Nahcivânî, *Dustûrül-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib*, 2/97-98; Mazenderânî, *Risâle-i felekiyye der ilm-i siyakât*, nşr. Walther Hinz, *Die Risâla-yi Falakkiya*, (Wiesbaden: 1952), 135; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (Ankara: TTK Yayınları), 1988, 189-190.

eğilimleri, onları birçok alanda ciddi sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Bu sebeple İlhanlılar karşı karşıya kaldıkları bu sorunları zor kullanarak baş etmeye çalışmışlarsa da tabandan gerekli desteği görmediklerinden başarısız olmuşlardır. Hem devrin askerî yeniliklere ayak uyduramamaları hem de Memlûklerin üstün askerî sistemleri karşısında cılız kalmaları, ordunun yapısı ile birlikte savaşlarda kullanılan silahların niteliğinde de bazı değişikliklere gidilmesine sebep olmuştur. İlk dönemlerde göçebe kavimlerde görüldüğü üzere hafif silahlar kullandılsa da daha ağır silahlarla donatılmış ordularla karşı karşıya gelmeleriyle onların silahlarına benzer silahlar üretilmeye başlanmış, bu silahların üretiminde yaşanan zorluklar yüzünden bazı dönemlerde Avrupa ülkelerinden silah ithal edilmiştir. Silah üretimleri ise Abâkâ devrinde ülkenin çeşitli bölgelerinde özellikle de kaliteli demir madeninin bulunduğu Kirman, Firuzabad ve Bağdad çevresinde yoğunlaştırılmıştır. Gazan devrinde silah üretimindeki suiistimaller yüzünden bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Kaynakça

a. Kaynak Eserler

- Aknerli Grigor. *Okçu Milletin Tarihi*. çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.
- Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK, 2000.
- Anonim. *Selçuknâme*. çev. Halil İbrahim Gök - Fahrettin Coşkun. Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- Cüveynî. *Târîh-i Cihângüşâ*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK, 1999.
- Cüzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî*. çev. Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Ebû Şâme. *Zeylû'r-Ravzateyn*. nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseynî. Beyrut, 1974.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. thk. Muhammed Azb. 3 Cilt. Bağdat, 1968.
- El-Ömerî. *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*. thk. M. H. Şemseddin. Beyrut, 1988.
- Hâfî. *Mücmel-i Fasîhî*. nşr. Muhammed Ferruh. 2 Cilt. Meşhed, 1340.
- Hafız Ebrû. *Coğrafya-yı Hafız Ebrû*. nşr. Sadık Seccâdî. 3 Cilt. Tahran, 1375.
- Hândmîr. *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri'l-Beşer*. tsh. M. Debîrsiyâkî. 5 Cilt. Tahran, 1362.
- Hasan b. Ali. *el-Mürşid fî'l-Hisâb*. Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, nr. 21852.
- Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. çev. Altay Tayfun Özcan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- İbn Abdüzzâhir. *Ravzû'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*. nşr. Abdülaziz el-Huveytîr. Riyad, 1976.
- İbn Abdüzzâhir. *Risâle-Rihle-Gazavatnâme*. çev. Faruk Sümer. Ankara, 1985.
- İbn Dokmak. *Nüzhetü'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm*. thk. Samir Tabbâre. Beyrut, 1999.
- İbn Saîd. *Kitâbü'l-Coğrafyâ*. nşr. İsmail el-Arabî. Beyrut, 1970.
- İbn Şeddâd. *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*. nşr. Ahmed Hutayt. Beyrut, 1983.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. thk. İ. Ali Tarhan - M. Mustafa Ziyâde. 7 Cilt. Kahire, 1963.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-Târîh*. çev. Abdülkerim Özeydin. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Fuâtî. *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fî'l-Mie es-Sâbia*. thk. Mehdî en-Neccem. Beyrut, 1424.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 13 Cilt. İstanbul, 1995.
- Makrîzî. *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. nşr. Mustafa Ziyâde. 1 Cilt. Kahire, 1956.
- Marco Polo. *Marko Polo Seyahatnâmesi*. çev. Filiz Dokuman. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979.
- Mazenderânî. *Risâle-i Felekiyye der İlmi-i Siyâkât*. nşr. Walther Hinz. Wiesbaden, 1952.
- Moğolların Gizli Tarihçesi. çev. Mehmet Levent Kaya. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Müstevfî. *Nüzhetü'l-Kulûb*. nşr. G. Le Strange. London-Leiden, 1915.
- Nahcivânî. *Düstûrü'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib*. nşr. Abdülkerim Alizade. 2 Cilt. Moskova, 1971.

- Nâsîrüddîn Tûsî. *Teressül*. nşr. M. Minovi - V. Minorsky. London, 1940.
- Nesevî. *Sîretü Celâleddin Mengübertî*. çev. Necip Asım. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1934.
- Parisli Matthew. *Chronica Maiora*. çev. Altay Tayfun Özcan. İstanbul, 2013.
- Plano Carpini. *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*. çev. Ergin Ayan. Trabzon: Derya Kitabevi, ts.
- Reşîdüddîn Fazlullah. *Câmi 'u't-Tevârîh*. tsh. Muhammed Rûşen - Mustafa Mûsevî. 4 Cilt. Tahran, 1373.
- Reşîdüddîn Fazlullah. *Câmi 'u't-Tevârîh*. El Yazması. Bibliothèque Nationale de France, Persan 1113/1513, Suppl., II.
- Seyf-i Herevî. *Târîhnâme-i Herât*. tsh. Gulamrîza Tabatbayi Mecid. Tahran, 1383.
- Shao Hung. "Meng Ta Pei Lu". haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Simon de Saint Quentin. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu*. çev. Erendiz Özbayoğlu. Antalya: DAKTAV Yayınları, 2006.
- Vassâf. *Târîh-i Vassâf*. Bombay, 1269.
- Wilhelm von Rubruk. *Moğolların Büyük Han'ına Seyahat (1253-1255)*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001.
- Xiu Ting. "Hei Ta Shi Lu". haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları* içinde. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Yuan Shi. *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. çev. Bahaeddin Ögel. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2002.
- Yûnînî. *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*. 4 Cilt. Haydarabad, 1955.

b. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Aigle, Denise. *Le Fârs sous la domination mongole: Politique et fiscalité, XIIIe-XIVe siècles*. Paris, 2005.
- Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Emin, Şems Şerik. *Ferheng-i Istilâhât-ı Dîvânî-yi Devrân-ı Moğol*. Tahran, 1357.
- Gül, Muammer. "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları". *Tarih Okulu Dergisi* 25 (2016), 455-473.
- Hinz, Walter. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. çev. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Merçil, Erdoğan. *Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Morgan, David O. "Mongol Armies in Persia". *Der Islam* 56/1 (1979), 81-96.
- Raphael, Kate. "Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260-1312)". *Journal of the Royal Asiatic Society* 19/3 (2009), 355-370.
- Rossabi, Morris. *Kubilây Han*. çev. Özgür Özol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

- Smith, John Masson. “Mongol Manpower and Persian Population”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18/3 (1975), 271-299.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Uyar, Mustafa. “İlhanlı Ordusunun Teçhizatı ve Bunların Üretimine Dair Veriler”. *Er Kişi Ebulfez Elçibey’e Armağan*. ed. S. Y. Gömeç - T. Yürekli - M. M. Çeliktas - V. G. Manga. 359-399. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Yazar(lar) / Author(s)

Öğr. Gör. Dr. Ali Akbaba
Muş Alparslan Üniversitesi, Selçuklu ve Malazgirt
Araştırma ve Uygulama Merkezi, Muş-Türkiye
e-posta: a.akbaba@alparslan.edu.tr
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Derleme makalesi-Review article
Geliş tarihi-Date of submission: 10. 05. 2026
Kabul tarihi-Date of acceptance: 18. 05. 2026
Yayın tarihi-Date of publication: 25. 06. 2026

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
No conflict of interest declared.

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır.
No funding or support was received.

Lisans- License

Yaşlanmaya Paleodemografik Bir Bakış: Disiplinlerarası Gerontolojiye Paleoantropoloji ve Antik DNA'nın Katkıları

Öz

Dünya genelinde yaşlı nüfusun hızla artması, yaşlanma sürecinin biyolojik, kültürel, sosyal ve tarihsel boyutlarıyla bütüncül olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Bu çalışma, paleoantropoloji ve antik DNA araştırmalarının disiplinlerarası gerontolojiye sunduğu katkıları paleodemografik bir perspektifle değerlendirmektedir.

Paleodemografik veriler; arkeolojik buluntular, iskelet analizleri ve antik genomik çalışmaları aracılığıyla geçmiş toplulukların yaş ve cinsiyet dağılımı, sağlık profili ve ölüm oranları hakkında bilgiler sunmaktadır. İskeletlerde gözlenen ileri yaşla ilişkilendirilecek patolojiler, geçmişteki yaşlanma deneyimini anlamaya olanak tanımaktadır. İleri yaş bireylerde iskelet temelli yaş tahminlerinin güvenilirliği tartışmalı olmakla birlikte, bu metodolojik gücünün aşılmasında çok disiplinli yaklaşımlar kritik rol oynamaktadır.

Antik DNA çalışmaları, yaşlanmanın evrimsel mekanizmalarını aydınlatmakta; genetik çeşitlilikte azalma, zararlı mutasyon birikimi, uzun ömürle ilişkili gen varyantları, epigenetik yaşlanma, DNA metilasyonu ve mikrobiyom değişimleri gibi konularda veriler sunmaktadır.

Sonuç olarak, paleoantropoloji ve antik DNA çalışmalarından elde edilen genetik verilerin birlikte kullanılması yaşlanma araştırmalarına tarihsel derinlik kazandırmaktadır. Geçmiş toplulukların yaşlanma deneyimlerini anlamak, günümüz yaşlı sağlığı ve sağlıklı yaşlanma politikalarına yeni bakış açıları sunmaktadır. İlgili çalışma ile gerontolojinin disiplinlerarası yapısında antropoloji temelli yaklaşımlara daha güçlü biçimde yer verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Paleoantropoloji, Antik DNA, Gerontoloji, Paleodemografi, Biyolojik Yaş.

A Paleodemographic Perspective on Aging: Contributions of Paleoanthropology and Ancient DNA to Interdisciplinary Gerontology

Abstract

The rapid increase in the global aging population necessitates a holistic understanding of the aging process that integrates its biological, cultural, social, and historical dimensions. This study evaluates the contributions of paleoanthropology and ancient DNA research to interdisciplinary gerontology from a paleodemographic perspective.

Paleodemographic data derived from archaeological findings, skeletal analyses, and ancient genomic studies provide information on the age and sex distribution, health profiles, and mortality rates of past populations. Pathologies observed in skeletal remains that are associated with advanced age offer insights into the aging experience in antiquity. Although the reliability of skeleton-based age estimation for older individuals remains controversial, multidisciplinary approaches play a critical role in overcoming this methodological challenge.

Ancient DNA studies elucidate the evolutionary mechanisms of aging by providing data on reduced genetic diversity, the accumulation of deleterious mutations, longevity-associated gene variants, epigenetic aging, DNA methylation, and microbiome changes.

In conclusion, the combined use of genetic data obtained from paleoanthropology and ancient DNA research adds historical depth to aging research. Understanding the aging experiences of past populations offers novel perspectives for contemporary elderly health and healthy aging policies. This study emphasizes the need to more strongly integrate anthropology-based approaches within the interdisciplinary framework of gerontology.

Keywords: Paleoanthropology, Ancient DNA, Gerontology, Paleodemography, Biological Age.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atf- Citation (APA)

Akbaba, Ali, "Yaşlanmaya Paleodemografik Bir Bakış: Disiplinlerarası Gerontolojiye Paleoantropoloji ve Antik DNA'nın Katkıları". *İleri Hareket Dergisi* 1, (Haziran 2026). 66-75.

1. Giriş

Dünya genelinde 60 yaş üstü nüfusun hızla artması ve 2050 yılına kadar bu nüfusun %80'inin düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşayacak olması, yaşlanma sürecinin kültürel, biyolojik ve sosyal boyutlarının bütüncül bir perspektifle ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Dünyadaki yaşlanma oranlarına bakıldığında 2015 yılında dünya genelinde 901 milyon olan 60 yaş üzeri nüfusun, 2030 yılında 1.4 milyar ve 2050 yılında da 2.1 milyar olması beklenmektedir. Benzer şekilde 2015'te 125 milyon olan 80 yaş üzeri nüfusunda 2050 yılında 434 milyon olması beklenmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nden alınan bu verilere göre dünyadaki en yaşlı ülke Japonya (%33.1) olmakla birlikte onu İtalya (%28.6) ve Almanya (%27.6) takip etmektedir.¹ Ülkemizde yaşlı nüfus oranlarına bakıldığında, yaşlanma oranlarının dünyada gözlemlenen artış trendinden bağımsız olmadığı ve yaşlı nüfusun giderek arttığı gözlemlenmektedir.² Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, 2020'de 7 milyon 953 bin 555 kişi olan 65 yaş ve üzeri nüfus, 5 yılda yüzde 20,5 artarak 2025'te 9 milyon 583 bin 59 kişi olmuştur. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı 2020'de yüzde 9,5 iken 2025'te yüzde 11,1'e ulaşmıştır. Daha da çarpıcı olan ise nüfus projeksiyonlarıdır: Türkiye'de yaşlı nüfus oranının 2050 yılında yaklaşık %23'e yükselmesi ve her dört kişiden birinin yaşlı olması beklenmektedir; hatta bu dönemde yaşlı nüfusun çocuk nüfus oranını aşacağı öngörülmektedir.³ Bu demografik dönüşüm, Türkiye'de sosyal politika, sağlık hizmetleri ve bakım sistemlerinin yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Hem yaşlanma biyolojisini anlamak hem de artan yaşlı nüfus için gerekli yaşlı sağlığı, sağlık eşitsizlikleri ve yaşlı bakımı politikalarına katkı sağlamak için gerontolojiye en önemli katkı sağlayan alanlardan birisi antropolojidir. Antropoloji yaşlanmayı biyolojik, arkeolojik, tıbbi ve kültürel açılardan bütüncül olarak inceleyerek gerontolojinin sağlık ve sosyal odaklarını zenginleştirmektedir. Her ne kadar eskiden, antropologların yaşlanma çalışmalarına olan ilgisi az olsa da günümüzde artık bu alana ilgi giderek artmaya başlamıştır.⁴ Yaşlanma süreci, biyolojik, çevresel ve kültürel etkenlerin karmaşık etkileşimini içerdiğinden, biyokültürel ve evrimsel bakış açısına sahip antropologlar bu alandaki çeşitliliği ve değişimleri incelemek için idealdir.⁵

Yaşlanma çalışmalarına ilgisi 1960'larda başlayan antropolojinin, bu alana katkısı özellikle kültürü konu alan sosyal antropoloji ve antropolojik yöntemlerin farklı alanlardaki güncel çalışmalarda kullanılmasını sağlayan uygulamalı antropoloji kapsamında yoğunlaşmaktadır. Özellikle "uygulamalı antropolojik gerontoloji" olarak tanımlanan çalışma alanının, yaşlı yetişkinlerin yaşam deneyimlerini iyileştirecek politikaların ve müdahalelerin geliştirilmesinde temel bir bilim dalı haline gelmesi gerekmektedir.⁶ Bununla birlikte biyolojik antropolojinin bir alt dalı olan paleoantropolojinin de yaşlılık çalışmalarına katkıları oldukça önemlidir. Genel olarak paleodemografi çalışmaları altında yürütülen paleoantropoloji çalışmalarından elde edilen veriler geçmişte yaşamış insan topluluklarının nüfus dinamiklerine ışık tutmaktadır.⁷

Antropolojinin bütüncül yaklaşımı ile gerontolojinin disiplinlerarası yapısının kesişiminde konumlanan bu çalışma, geçmişten günümüze insan biyolojisini ve evrimini konu alan paleoantropoloji ve antik DNA çalışmalarının gerontolojiye katkılarını içermektedir. İlgili çalışmada, literatür taraması

¹ Veronica Gheorghita, "Anthropology and Population: Perspectives on Aging", *Revista de Ştiinţe Politice. Revue des Sciences Politiques* 52 (2016), 71-83.

² Münevver Arı, "Küresel Yaşlanma Serüveninde Yaşlanan Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (Özel Sayı) (2023), 261-278.

³ TÜİK. "İstatistiklerle Yaşlılar, 2025". Türkiye İstatistik Kurumu. Erişim 15 Mayıs 2025.

⁴ Gillian H. Ice, "Biological Anthropology of Aging: Past, Present and Future", *Collegium Anthropologicum* 27/1 (2003), 1-6.

⁵ Gillian H. Ice, "Biological Anthropology and Aging", *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 20/2 (2005), 87-90.

⁶ Britteny M. Howell - M. Aaron Guest, "Why Gerontology Needs Anthropology: Toward an Applied Anthropological Gerontology", *Social Sciences* 13/1 (2023), 1-10.

⁷ Howell, Britteny M. - Ryan P. Harrod, "Future Directions for an Anthropology of Aging", içinde Britteny M. Howell - Ryan P. Harrod, (ed.), *Anthropological Perspectives on Aging* (Gainesville: University Press of Florida, 2023), 199-218.

yöntemiyle bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar bütüncül bir yaklaşımla derlenerek konunun disiplinlerarası bir alan olan gerontoloji için önemi ve gerekliliği vurgulanmıştır. Gerontolojinin bu potansiyeli içselleştirmesi, disiplinlerarası kimliğine sadık kalması ve yaşlanma deneyimini tüm yönleriyle anlama çabası, ancak antropoloji ile kurulacak güçlü bir ittifak aracılığıyla mümkün olacaktır. İlgili çalışmada öncelikle gerontoloji, antik DNA ve paleoantropolojinin birlikte çalışmasının hem geçmiş insan topluluklarının yaşlanma süreçlerini anlamak hem de günümüzde yaşlılıkla ilgili sağlık sorunlarına çözüm üretmek için oldukça önemli olduğu belirtilmiştir.

2. Paleodemografi

Geçmişte yaşamış toplulukların nüfus özelliklerini anlamamızı sağlayan paleodemografi çalışmalarında çok farklı veri türleri kullanılmaktadır. Bunlar arasında, arkeolojik veriler (maddi kültür kalıntıları), paleoantropolojik veriler (osteolojik) ve tarih öncesi topluluklardan antik DNA çalışmaları ile elde edilen genomik veriler yer almaktadır.

2.1. Arkeolojik Veriler

Arkeolojik verilere bakıldığında, bebeklik ve çocukluk dönemiyle ilişkilendirilecek oyuncaklar, giysiler ve mezar türleri gibi birçok maddi kültür ögesi bulunurken yaşlılıkla doğrudan ilişkilendirilecek ya da yaşa bağlı statü göstergesi sayılabilecek mezar türü, baston veya hareket destek araçları gibi materyal kültür malzemeleri ya çok fazla bulunamamıştır ya da bu gibi malzemelere yeterince odaklanılmamıştır.⁸ Etnografik buluntuların varlığı önemli olmakla birlikte bu buluntular da genellikle erkek bireylerle özdeşleştirilmektedir.⁹ Gömü biçimi, mezar türü ve ölü hediyeleri kültürden kültüre ve bölgeden bölgeye dönemsel olarak değişmektedir. Bu nedenle arkeolojik çalışmalarda elde edilen maddi kültür malzemelerinin niteliği değişmekle birlikte bu alanda yapılan çalışmalar genellikle sınırlı bir veri sağlamaktadır.

2.2. Paleoantropolojik Veriler

Paleoantropolojik çalışmalarda yapılan analizlerde; bireylerin cinsiyetleri, ölüm yaşları, kemiğe yansıyan hastalıklar (paleopatoloji) ve travma izleri belirlenebilmektedir.¹⁰ Bu verilerden, topluluğun ortalama ömür uzunluğu, cinsiyetler ve farklı yaş grupları arasındaki ölüm oranları, travma sıklığına bağlı olarak topluluğun şiddet eğilimi, dişlerde gözlemlenen ve yetersiz beslenmeden kaynaklanan hipoplazi çizgilerinin varlığı gibi belirteçlerden topluluğun sosyoekonomik durumu, kemik üzerinde gözlemlenen cribra orbitale, osteomalazi (D vitamini eksikliği) veya enfeksiyon gibi patolojilerin varlığına bağlı olarak topluluğun yaşam koşulları belirlenebilmektedir.¹¹

İskeletler üzerinde, farklı yaş gruplarının ölüm yaşları belirlenirken farklı iskelet değişimleri referans alınmaktadır. Çocuk, genç ve genç erişkinlerde, kemiklerde meydana gelen yaşa bağlı değişimler daha belirgin olduğundan bu değişimler daha net bir yaş aralığı verirken erişkin ve özellikle yaşlı bireylerde yaşa bağlı oluşan bu kemik değişimlerini doğru tanımlamak ve bireyin yaşını en az yanılma payı ile belirlemek zorlaşmaktadır. Genel olarak, yetişkin olmayan bireylerin yaşlarının belirlenmesinde dişlerin kalsifikasyonu,¹² uzun kemik uzunlukları¹³ ve uzun kemiklerin epifiz kaynaşmalarından;¹⁴ yetişkin

⁸ James Cole vd., "Ageing, Metabolomics and Palaeoanthropology: What Can the Fields Learn from Each Other?", *Mechanisms of Ageing and Development* 225 (2025):1-4.

⁹ Joanna E. P. Appleby, "Why We Need an Archaeology of Old Age, and a Suggested Approach", *Norwegian Archaeological Review* 43/2 (2010), 145-155.

¹⁰ James Cole vd., "Ageing, Metabolomics and Palaeoanthropology", 1-3.

¹¹ Anne Grauer, "A Century of Paleopathology", *American Journal of Physical Anthropology* 165/4 (2018), 904-914.

¹² Douglas H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains*, 2. bs. (Washington: Smithsonian Institution Press, 1989).

¹³ Craig Cunningham vd., *Developmental Juvenile Osteology* (London: Academic Press, 2016); István Gyula Fazekas - Ferenc Kósa, *Forensic Fetal Osteology* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).

¹⁴ Jane E. Buikstra, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series 44 (1994), 44.

bireylerin yaşlarının belirlenmesi için de kafatası süturları,¹⁵ kaburgaların sternal uçları,¹⁶ iliumun auricular yüzeyi¹⁷ ve pubic symphysis gibi pelvis parçalarında gözlemlenen morfolojik değişimlerden yararlanılmaktadır.¹⁸ Kafatası süturları ve diş aşınmasına bağlı olarak yapılan yaş tahminleri çok güvenilir olmamakla birlikte yeterli iskelet parçası bulunmadığı durumlarda kullanılan yöntemlerdir.¹⁹ İskeletlerin cinsiyetinin belirlenmesi için öncelikle pelvis, kafatası ve alt çene olmak üzere birincil cinsiyet özellikleri gösteren kemiklerin morfolojik karakterlerinden yararlanılmaktadır.

Paleoantropolojik çalışmaların önemli bir kısmını paleopatoloji çalışmaları oluşturmaktadır. En genel anlamıyla paleopatoloji, geçmiş topluluklarda kemiğe yansıyan hastalıkların ve anomalilerin belirlenmesi olarak tanımlanabilir.²⁰ Paleopatoloji çalışmalarında özellikle yaşa bağlı oluşan kemik değişimlerinin tanısı ve görülme sıklığı paleodemografi ve gerontoloji açısından oldukça önemlidir. Eklem kıkırdağının bozulması (osteoartrit), omurga dejenerasyonu (schmorl nodülü, osteofit, ankylosing spondylitis), kemik yoğunluğu kaybı (osteoporoz), otoimmün kaynaklı eklem iltihabı (romatoid artrit), diş kaybı, hareket bozukluklarının izleri, yaşa bağlı kemiklerde oluşan kırılabilirlik ve iyileşme izleri gibi patoloji ya da kemik morfolojisindeki değişimler yaşın ilerlemesi ile ilişkilendirilmektedir. Ancak her kemik değişimi doğrudan yaşlılık anlamına gelmemektedir. Bu patolojiler; ağır iş yükü, yoğun fiziksel aktivite, travma, kötü beslenme veya genetik etkenler nedeniyle de oluşabilir. Örneğin romatoid artrit doğuştan gelen bir hastalık olmakla birlikte kemik üzerindeki etkileri yaşlanmayla birlikte görünür hale gelebilmektedir. Bu nedenle iskelet verileri dikkatlice yorumlanmalıdır.²¹ Yukarıda adı geçen ve yaşlılıkla ilişkilendirilen hastalıkların geçmiş Anadolu topluluklarında görülme sıklıklarını konu alan farklı çalışmalar bulunmaktadır. Sağır ve Sağır (2013)²² Neolitikten günümüze eski Anadolu insanların sağlık sorunlarını konu alan çalışmalarında, en yaygın görülen hastalıkların genellikle eklem hastalıkları, çeşitli iltihabi hastalıklar ve yoğun olarak travmalar olduğunu belirtmişlerdir. İlgili çalışmada her ne kadar bu hastalıkların görüldüğü yaş grupları belirtilmemişse de bu patolojileri ileri yaşla ilişkilendirmek mümkün olabilir. Erkman ve arkadaşları (2008),²³ “Anadolu’da yaşamış eski insan topluluklarında yaşlılarda gözlenen sağlık problemleri” başlıklı makalelerinde Neolitik dönemden 19. yüzyıla kadar farklı dönemlere tarihlendirilen 26 topluluğa ait iskelet verilerini derlemişlerdir. Toplamda incelenen 3184 bireye ait iskeletten 311’i 40 yaş üstü ve ileri erişkin olarak değerlendirilmiştir. İlgili çalışmada araştırmacılar, eski Anadolu topluluklarının hem yoğun fiziksel aktivite hem de yaşa bağlı olarak yukarıda bahsedilen hastalıklardan etkilendiklerini, bunlar arasında özellikle eklem hastalıklarının yoğun olduğunu ve Neolitik dönemden günümüze yaklaştıkça yaşlı olarak tanımlanabilecek nüfusun artma eğiliminde olduğunu belirtmişlerdir.

¹⁵ C. Owen Lovejoy vd., “Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death”, *American Journal of Physical Anthropology* 68/1 (1985), 15-20.

¹⁶ Mehmet Yaşar Işcan vd., “Age Estimation from the Rib by Phase Analysis: White Males”, *Journal of Forensic Sciences* 29/4 (1984), 1094-1104; Mehmet Yaşar Işcan vd., “Age Estimation from the Rib by Phase Analysis: White Females”, *Journal of Forensic Sciences* 30/3 (1985), 853-863.

¹⁷ Jane E. Buikstra, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, 44; C. Owen Lovejoy vd., “Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium”, 20-28.

¹⁸ Sheilagh T. Brooks - Judy Suchey, “Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods”, *Human Evolution* 5/3 (1990), 227-238; T. Wingate Todd, “Age Changes in the Pubic Bone: I. The Male White Pubis”, *American Journal of Physical Anthropology* 3/3 (1920), 285-334.

¹⁹ Don R. Brothwell, “The Relationship of Tooth Wear to Aging”, içinde Douglas R. Brothwell (ed.), *Age Markers in the Human Skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas, 1989), 303-318.

²⁰ Donald J. Ortner, “Human Skeletal Paleopathology”, *International Journal of Paleopathology* 1/1 (2011), 4-11.

²¹ Ryan P. Harrod - Alyssa Willett, “Human Adaptability to Age-Related Biological Changes”, içinde Britteny M. Howell ve Ryan P. Harrod (ed.), *Anthropological Perspectives on Aging* (Gainesville: University Press of Florida, 2023), 45-68.

²² Mehmet Sağır - Seçil Sağır, “Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/1 (2013), 9-26.

²³ Cem Erkman vd., “Anadolu’da Yaşamış Eski İnsan Topluluklarında Yaşlılarda Gözlenen Sağlık Problemleri”, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi* 1/2 (2008), 73-85.

Paleoantropolojik çalışmalar, yaşlılığa bağlı hastalıkların kökenini anlamaya yardımcı olmakla birlikte bu hastalıkların yalnızca modern çağa ait olmadıklarını da göstermektedir.

Gerontoloji alanını doğrudan ilgilendiren paleodemografi çalışmaları içerisinde en önemli tartışmalardan birisi iskeletlerin paleoantropolojik analizlerinde özellikle yaşlı bireylerin ölüm yaşlarının doğru tahmin edilememesi ya da yaş aralıklarının çok geniş olarak verilmesidir.²⁴ Eski Anadolu toplulukları üzerine yapılan paleoantropolojik çalışmalarda da bu problemle sıklıkla karşılaşmaktadır. Bu konu ile ilgili birçok çalışma bulunmakla birlikte özellikle Boldsen ve arkadaşlarının (2021)²⁵ paleodemografik çalışmalarda yaş tahmininde kullanılan iskelet parçalarının yetersizliğini konu alan çalışmaları dikkat çekmektedir. İlgili çalışmada araştırmacılar, mevcut yaş tahmini metotlarıyla özellikle 50 yaş üstü bireylerin yaş tahminlerinin yeterince doğru yapılmadığını ve buna bağlı olarak da hem ortalama ömür uzunluğunun hem de farklı yaş grupları arasındaki nüfus dağılımının doğru yansıtılmadığını savunmaktadırlar. Özellikle yaşlı bireyler için pelvis ya da dişlerden elde edilen verilerin yetersiz olduğunu belirten araştırmacılar yaşa bağlı değişim gösteren farklı kemiklerinde yaşlandırma analizlerine dahil edilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Bununla birlikte ilgili araştırmacılar, paleodemografi tarafından ortaya konan veri kaynaklarının, yöntemlerin ve teorilerin kombinasyonunun önemini altını çizerek çok disiplinli bir çalışma alanı olan paleodemografinin sentezleyici yaklaşımının hem tarih öncesi demografinin daha kapsamlı bir resmini sunacağını hem de paleodemografik verilerin güvenilirliğini ve yorumların geçerliliğini arttıracığını belirtmektedirler. Günümüzde artan teknoloji ve çok disiplinli çalışma pratikleriyle paleodemografik verilerin nasıl elde edileceğine yönelik önemli çalışmalardan birisi de French ve arkadaşları (2020)²⁶ tarafından “21. yüzyıl paleodemografisi için bir manifesto” başlığı ile yayımlanmıştır. İlgili çalışmada arkeoloji, genetik (güncel ve antik DNA) ve paleoantropolojik çalışmalardan elde edilen verilerin paleodemografik çalışmalarda birlikte kullanılmasının önemi belirtilerek paleodemografik çalışmalarda çoklu yaklaşımların benimsenmesi, disiplinlerarası çalışmaların arttırılması, paleodemografik temel varsayımların ve modellerin tartışılması ve geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

2.3. Yaşlanmanın Biyolojisi ve Genetik Veriler

Yaşlanma, neredeyse tüm biyolojik sistemleri etkileyen karmaşık ve çok faktörlü bir süreçtir. Kronolojik yaş sadece doğumdan itibaren geçen zamanı ölçerken, biyolojik yaş kişinin doku ve organlarının gerçek işlevsel durumunu gösterir. Bu ayrım önemlidir çünkü aynı kronolojik yaştaki bireyler çok farklı sağlık durumlarına ve hastalık risklerine sahip olabilir. Bu nedenle biyolojik yaş, sağlık durumunu değerlendirmek, hastalık başlangıcını öngörmek ve sağlıklı yaşlanmak için gerekli etkinlikleri ya da müdahaleleri belirlemek için kullanılmaktadır.

Özellikle insan yaşlanmasının evrimi karmaşık bir konudur ve farklı birçok disiplinden elde edilen verilerin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Yaşlanmanın evrimine ilişkin en kabul gören genetik yaklaşımlardan birisi yaşlanmanın, biyolojik olarak “programlanmış” bir süreç olmadığı ve doğal seçilimin yaş ilerledikçe zayıflaması sonucu ortaya çıktığı görüşüdür. Bu görüş iki teori ile desteklenmektedir. Bunlardan birincisi, genlerin genç yaşlarda faydalı olduğunu (üreme başarısını artırır), ancak ileri yaşlarda zararlı hale geldiğini belirten “Antagonistik Pleiotropi” teorisi ve doğal seçilimin yaş ilerledikçe zayıfladığını ve ileri yaşlarda insana zarar veren mutasyonların nesiller boyunca biriktiğini öne süren “Mutasyon Birikimi” teorisidir. Bu iki teoride etkili olan mekanizmalar, geçmişten

²⁴ Joanna E. P. Appleby, “Why We Need an Archaeology of Old Age”, 155-168; Douglas H. Ubelaker - Haley Khosrowshahi, “Estimation of Age in Forensic Anthropology: Historical Perspective and Recent Methodological Advances”, *Forensic Sciences Research* 4/1 (2019), 1-9.

²⁵ Jesper L. Boldsen vd., “Paleodemography: From Archaeology and Skeletal Age Estimation to Life in the Past”, *American Journal of Biological Anthropology* 178 (2022), 115-150.

²⁶ Jennifer C. French vd., “A Manifesto for Palaeodemography in the Twenty-First Century”, *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 376/1816 (2021):1-10.

günümüze genetik çeşitliliğin azalması ve zararlı mutasyonların zamanla artması olarak tanımlanmıştır.²⁷

Yaşlanmada önemli olan bir unsur da mikrobiyomlardır. İnsan vücudu bakteri, mantar ve virüs dahil olmak üzere çok çeşitli mikroorganizmalar topluluğu için doğal yaşam alanıdır. Mikrobiyota olarak adlandırılan bu mikrobiyal topluluk yüksek çeşitlilikle insan vücudunda bulunur ve işlevsel olarak bölgeye özgü bileşim ve yapı gösterir.²⁸ İnsan, genomik kapasitesinin ötesinde fizyolojik işlevlere sahip olan mikrobiyota toplulukları ile karşılıklı fayda temelinde şekillenmiş simbiyotik bir birlik (holobiont) sergiler. Mikrobiyom, insan genomunun yapamadığı; kompleks karbonhidratları enerjiye çevirmek, bağışıklığı düzenlemek, vitamin sentezlemek ve patojenlere karşı koruma gibi birçok işlevi yerine getirir. Ancak yaşlanma, yetersiz ya da dengesiz beslenme, stres, yoğun antibiyotik kullanımı gibi faktörler mikrobiyomdaki dengeyi bozarak disbiyozu yol açabilir. Disbiyoz, enfeksiyon olmaksızın gelişen kronik düşük seviyeli iltihaplanmayı (inflamasyonu) tetikler ve bu durum osteoporoz, nörodejeneratif hastalıklar ile metabolik sendrom gibi yaşa bağlı kronik hastalıkların ortaya çıkmasının temel mekanizmasıdır. Dolayısıyla mikrobiyomlar insan sağlığı için oldukça önemlidir. Yaşam süresinin uzun olduğu (mavi bölge) bölgelerde sağlıklı yaşlanmanın üç temel ayağının mikrobiyom aracılığıyla sağlandığı belirtilmektedir. Bu üç temel ayaktan birincisi lif açısından zengin bir diyet, ikincisi düzenli fiziksel aktivite ve orta düzeyde egzersiz, üçüncüsü de güçlü sosyal ağlar ve çok kuşaklı aileler şeklinde birlikte yaşamak. Bu üçlü, mikrobiyom paylaşımını ve çeşitliliğini artırarak enerji homeostazını olumlu etkiler ve sağlıklı yaşlanmayı destekler.²⁹

Yaşlanmada diğer önemli bir konu da “Metabolomik” çalışmalarıdır. Metabolitler insan vücudunda meydana gelen biyokimyasal reaksiyonlara katılan veya bu reaksiyonlar sonucu ortaya çıkan, düşük molekül ağırlıklı kimyasal bileşenlere (şekerler, amino asitler, lipitler) verilen genel addır. Vücutta bulunan metabolitlerin tümü “metabolom” terimi ile ifade edilir ve mümkün olduğunca fazla sayıda metabolitin, ileri analitik teknikler ile ölçülmesi de metabolomik çalışmalar olarak adlandırılmaktadır.³⁰ Metabolomik çalışmalarda, hangi metabolitlerin menopozun zamanlamasında nedensel bir rol oynadıkları belirlenerek kadın üreme ömrünün biyolojisinde belirli metabolik yolların önemi vurgulanmaktadır. Yazdanpanah ve arkadaşları (2024)³¹ menarş yaşı ve doğal menopoz yaşı için yaptıkları metabolom çalışmalarında menarş için 10 adet, menopoz için ise 76 adet metabolitin bu süreçlerde aktif olarak etkili olduğunu belirlemişlerdir. Dolayısıyla da yürütülen bu çalışmalarda metabolitlerin niteliği ve niceliğine bağlı olarak menopoz süreci daha anlaşılır hale gelmektedir.

Yaşlanmanın önemli biyolojik belirteçlerinden birisi de DNA metilasyonudur. Yaşlanma ve metilasyon arasında güçlü ve karmaşık bir ilişki vardır. Bu ilişki, epigenetik yaşlanma kavramının temelini oluşturur. DNA metilasyonu, DNA dizisini değiştirmeden hücrelerin gen ifadesinin düzenlediği bir epigenetik mekanizmadır. Bu, genellikle gen susturucu bir etkiye sahiptir; yani ilgili genin okunmasını ve proteine dönüşmesini engeller. Yaşlandıkça, hücrelerimizin DNA metilasyon paternleri karakteristik bir şekilde değişir. Azalmış metilasyonda, genomun büyük kısmında, özellikle tekrarlı DNA dizilerinde metilasyon kaybı görülür. Bu durum, genomik dengesizliğe ve kromozomların daha hareketli hale gelmesine yol açabilir. Bu da yaşlanma ve kanserle ilişkilidir. Artmış metilasyon da ise, bazı genlerin, özellikle de tümör baskılayıcı genlerin ve hücre döngüsünü düzenleyen genlerin promotör

²⁷ Cole vd., “Ageing, Metabolomics and Palaeoanthropology”, 3-4.

²⁸ Ahmet H. Dinçoğlu, “Yaşlılık, Sağlık ve Mikrobiyota İlişkisi”, içinde *Yaşlılık, Yardım ve Bakım – Türkiye Gerontoloji Serisi* (Ankara: Türkiye Gerontoloji Derneği Yayınları, 2021), 95-112.

²⁹ Melissa Melby vd., “Biocultural Perspectives on Aging”, içinde Britteny M. Britteny M. Howell ve Ryan P. Ryan P. Harrod (ed.), *Anthropological Perspectives on Aging* (Gainesville: University Press of Florida, 2023), 89-112.

³⁰ Ozan Kaplan - Mustafa Çelebier, “Metabolomik Çalışmaların Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences* 40/3 (2020), 366-374.

³¹ Mojgan Yazdanpanah vd., “Metabolome-wide Mendelian randomization for age at menarche and age at natural menopause”, *Genome Medicine* 16/1 (2024): 1-13.

bölgelerinde metilasyon artışı görülür. Bu, genlerin susturulmasına yol açar. Örneğin, yaşlanan kök hücrelerde, yenilenme kapasitelerini düzenleyen genlerin metilasyonlarının artması doku yenilenme yeteneğini azaltır. Bu tutarlı metilasyon değişimleri, bilim insanlarının epigenetik saat adı verilen biyolojik yaş tahmini modellerini geliştirmelerine olanak sağlamıştır. Epigenetik saat ile hesaplanan yaş ile kişinin gerçek kronolojik yaşı arasındaki fark biyolojik yaşlanmanın bir göstergesidir. Eğer epigenetik yaş kronolojik yaştan büyükse, kişi biyolojik olarak daha hızlı yaşlanıyor demektir. Yaşlanma ve metilasyon arasındaki bu ilişki, yaşlanma sürecini anlamak için bir biyobelirteç (epigenetik saat) ve potansiyel bir müdahale şansı sunmaktadır. Yaşlandıkça metilasyon paternlerimizdeki karakteristik değişimler, yaşlanmanın sadece genetik bir alın yazısı olmadığını, aynı zamanda çevre ve yaşam tarzından etkilenen, epigenetik olarak düzenlenen bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu alandaki araştırmalar, gelecekte sadece kronolojik yaşı değil, biyolojik yaşı hedef alan tedavilerin kapısını aralayabilir.³²

Yaşlanma ile ilgili bu biyolojik değişimleri ve buna bağlı olarak tanımlanan biyolojik belirteçleri günümüzde özellikle sağlık alanında geliştirilen teknolojilerle belirlemek mümkündür. Peki geçmişte yaşamış topluluklarda yaşlanmayla ilgili bu biyolojik işaretlerin belirlenmesi mümkün müdür? Ya da geçmişte yaşamış topluluklarla günümüz toplulukları arasında yaşlanmayla ilişkilendirilecek hangi genetik değişimler olmuştur? Bu sorulara özellikle son 20 yılda popüler bir bilim dalı haline gelen antik DNA çalışmalarıyla cevap vermek mümkündür. Antik DNA terimi, genellikle 100 nükleotit çiftinden daha kısa uzunluklara parçalanmış ve ölüm sonrası çeşitli kimyasal reaksiyonlar nedeni ile kendine özgü değişimler (sitozin bazının timine dönüşmesi gibi) biriktirmiş; ölü bir organizmaya ait yumuşak dokulardan, iskelet kalıntılardan ya da fosillerden elde edilen DNA anlamına gelir. Evrim ve filogenetik ilişkiler, kimliklendirme, soy ve akrabalık ilişkileri, cinsiyet tayinleri, hastalıkların kökeni ve yayılımı, soyu tükenmiş canlıların biyolojik özellikleri ve canlıların göç yollarının belirlenmesi aDNA'nın başlıca çalışma konularıdır. Antik DNA çalışmaları başta günümüz modern insanı olmak üzere birçok canlı türünün moleküler geçmişine ışık tutarak bu türlerin zaman içindeki evrimsel değişimlerini anlamamızı kolaylaştırmaktadır.³³

Antik DNA çalışmalarından elde edilen bilgiler birçok farklı konuda paleodemografi ve gerontoloji bilimine katkı sağlamaktadır. Yaşlanmanın evrimine ilişkin en kabul gören genetik yaklaşımlardan “Antagonistik Pleiotropi” ve “Mutasyon Birikimi” teorilerinde etkili olan mekanizmalar, geçmişten günümüze genetik çeşitliliğin azalması ve zararlı mutasyonların zamanla artması olarak tanımlanmıştır. Etkin nüfus büyüklüğü, gerçek nüfus sayısından farklı olarak, bir popülasyonda genetik çeşitliliği taşıyan bireylerin sayısını ifade eder. Örneğin bir popülasyonda 10 bin kişi yaşıyor olabilir ama genetik açıdan etkili nüfus sayısı sadece 2 bin olabilir. Eğer bir popülasyonda birey sayısında ciddi bir azalma meydana gelirse genetik çeşitlilik azalacağı gibi genetik sürüklenmeye bağlı olarak zararlı mutasyonların sayısı da artabilmektedir.³⁴ Antik DNA çalışmaları kapsamında 3154 bireyden elde edilen genomik verilerden, günümüzden 813 ile 930 bin yıl önce, insan nüfusunun yaklaşık 1280 kişiye kadar düştüğü belirtilmektedir. Yaşanılan bu genetik dar boğazın insan genetik çeşitliliğini azaltarak ve zararlı mutasyonların birikimini artırarak yaşlanmanın evrimsel sürecinde etkili olduğu belirtilmektedir.³⁵ Geçmişten günümüze insanın genetik çeşitliliğin azaldığı genel bir kabuldür. Yine bunu destekler bir çalışmada, İtalya’da 100 yaşını aşmış 333 birey ve normal yaş dağılımına sahip 690 bireyin genetik verileri yaklaşık 20 bin yıl öncesine tarihlendirilen 103 bireye ait antik genom verileriyle

³² Yanfang Chen vd., “DNA Methylation and Prediction of Biological Age”, *Frontiers in Molecular Biosciences* 12 (2025): 1-9.

³³ Ali Akbaba, “Antik DNA (aDNA) Çalışmalarından Elde Edilen Bilgiler”, *Türkiye Klinikleri Forensic Medicine – Special Topics* 3/1 (2017), 99-107.

³⁴ Cole vd., “Ageing, Metabolomics and Palaeoanthropology”, 1-4.

³⁵ Wangjie Hu vd., “Genomic Inference of a Severe Human Bottleneck During the Early to Middle Pleistocene Transition”, *Science* 381/6661 (2023), 979-984.

karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında, 100 yaş üstü bireylerin, istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde Avrupa avcı-toplayıcı bireylere ait genleri daha fazla taşıdıkları ve bu avcı-toplayıcı topluluklardaki genetik çeşitliliğin yaşlanma üzerinde önemli bir etkisinin olduğu belirtilmiştir.³⁶

Antik DNA çalışmalarında DNA izole edilen dokuya bağlı olarak farklı verilerde elde edilmektedir.³⁷ Örneğin dişten elde edilen antik DNA'dan bireyin cinsiyeti belirlenebildiği gibi diş taşından elde edilen DNA'dan kişinin ağız mikrobiyomuna dair bilgiler de elde edilebilmektedir.³⁸ İleri yaşla birlikte insan mikrobiyomunun değiştiği bilinmektedir. Dolayısıyla da antik DNA çalışmaları kapsamında yürütülen ya da ileride daha farklı yöntemlerin geliştirilmesiyle yürütülecek detaylı mikrobiyom çalışmaları yaşlanmanın geçmişine daha da aydınlatacaktır. Bunların dışında; uzun ömürle ilişkili gen varyantları, hastalık riski taşıyan aleller, hormon düzenleyici genler, kemik erimesiyle ilişkili varyantlar ve menopoza ilişkili genetik sinyaller antik DNA verilerinden elde edilecek sonuçlardır. Benzer şekilde, toplulukların patrilokal ya da matrilokal olup olmadıkları, soy ve akrabalık ilişkileri ve farklı gruplar arasındaki göç hareketleri, yaşlı kadınlar başta olmak üzere yaşlı bireylerin genç bireylerle akrabalık ilişkilerinin olup olmadığı yine antik DNA çalışmalarıyla belirlenebilmektedir.

3. Tartışma ve Sonuç

Yaşlanma, yalnızca bireysel biyolojik değişimlerle açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir süreçtir. Bu nedenle yaşlanmanın anlaşılmasında tarihsel, çevresel, kültürel ve genetik etkenlerin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışma, paleoantropoloji ve antik DNA araştırmalarının gerontolojiye sağladığı katkıları disiplinlerarası bir perspektifle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulgular, geçmiş insan topluluklarının yaşlanma süreçlerini anlamada iskelet analizleri, arkeolojik buluntular ve genetik verilerin birlikte yorumlanmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Paleodemografik çalışmaların en önemli sınırlılığı, özellikle 50 yaş üstü bireylerde iskelet temelli yaş tahminlerinin güvenilirlik sorunudur. Kemikler üzerindeki yaşa bağlı değişimler ileri yaşlarda belirginliğini kaybetmekte, bu da yaşlı nüfusun topluluk içindeki gerçek temsilinin doğru tahmin edilememesine neden olabilmektedir.³⁹ Bu sorunun aşılmasında çoklu yöntem yaklaşımları kritik önem taşımaktadır. Anadolu toplulukları üzerine yapılan çalışmalar, osteoartrit ve omurga dejenerasyonu gibi patolojilerin hem ağır fiziksel yük hem de yaşlanmayla ilişkili olduğunu göstermektedir.⁴⁰ Ancak iskeletlerde yaş tahmini yapılırken ileri yaşlardaki bireylerin daha özenli çalışılması ve bulguların dikkatli yorumlanması gerekmektedir. Paleoantropolojik bulgular sayesinde osteoartrit, travma, diş kaybı, osteoporoz ve hareket kısıtlılığı gibi yaşlılıkla ilişkilendirilen durumların yalnızca günümüz toplumlarına özgü olmadığı, tarih öncesi ve tarihi dönem insanlarında da görüldüğü anlaşılmaktadır.

Antik DNA çalışmaları, yaşlanmanın evrimsel temeline ışık tutan en güçlü araçlardan biridir. Yaklaşık 930-813 bin yıl önce yaşanan genetik darboğaz, insan genetik çeşitliliğini azaltmış ve zararlı mutasyonların birikimini hızlandırmıştır.⁴¹ Bu süreç, "Mutasyon Birikimi" ve "Antagonistik Pleiotropi" teorileri çerçevesinde yaşlanma fenotipinin evrimsel temelini oluşturmaktadır. 100 yaş üstü bireylerde avcı-toplayıcı genetik varyantların daha sık görüldüğüne dair bulgular, geçmiş popülasyonlardaki genetik çeşitliliğin uzun ömür üzerinde koruyucu bir etkisi olabileceğini düşündürmektedir.⁴²

³⁶ Stefania Sarno vd., "Western Hunter-Gatherer Genetic Ancestry Contributes to Human Longevity in the Italian Population", *GeroScience* (2025), 1-17.

³⁷ Ludovic Orlando vd., "Ancient DNA Analysis", *Nature Reviews Methods Primers* 1/1 (2021): 1-49.

³⁸ Laura S. Weyrich vd., "Ancient DNA Analysis of Dental Calculus", *Journal of Human Evolution* 79 (2015), 119-124.

³⁹ Jesper L. Boldsen vd., "Paleodemography", 115-150; Appleby, "Why We Need an Archaeology of Old Age", 160-168.

⁴⁰ Sağır ve Sağır, "Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları", 9-26; Erkman vd., "Anadolu'da Yaşamış Eski İnsan Topluluklarında Yaşlılarda Gözlenen Sağlık Problemleri", 73-85.

⁴¹ Hu vd., "Genomic Inference of a Severe Human Bottleneck", 981-984.

⁴² Sarno vd., "Western Hunter-Gatherer Genetic Ancestry Contributes to Human Longevity", 1-17.

Gerontoloji açısından değerlendirildiğinde, geçmiş toplumların yaşlanma deneyimlerini incelemek günümüz yaşlılık politikaları için yol gösterici olabilir. Beslenme biçimleri, fiziksel aktivite düzeyi, çok kuşaklı yaşam düzeni ve sosyal dayanışma ağları gibi tarihsel olarak sürdürülen yaşam biçimlerinin sağlıklı yaşlanma üzerindeki etkileri dikkat çekmektedir. Günümüzde artan kronik hastalıklar, yalnızlaşma ve bakım sorunları düşünüldüğünde, geçmiş toplulukların dayanışmacı yaşam örüntülerinden çıkarılabilecek önemli dersler bulunmaktadır.

Sonuç olarak gerontolojinin disiplinlerarası kimliğine sadık kalması ancak antropoloji gibi bilimlerle kurulacak güçlü bir ittifak aracılığıyla mümkündür. Paleodemografi, paleoantropoloji ve antik DNA çalışmaları, yaşlanma sürecinin yalnızca güncel bir sağlık sorunu olmadığını, aynı zamanda derin bir evrimsel geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Gelecekte daha hassas yaş tahmini yöntemlerinin geliştirilmesi, antik DNA teknolojilerinin ilerlemesi ve mikrobiyom çalışmalarının paleodemografiye entegre edilmesi hem geçmiş toplulukların yaşlanma deneyimini hem de günümüzdeki sağlıklı yaşlanma politikalarını önemli ölçüde dönüştürecektir. Bu bağlamda paleoantropolojinin gerontolojiye katkısı yalnızca tarihsel bir merak değil, aynı zamanda geleceğe yönelik bir rehber niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Akbaba, Ali. "Antik DNA (aDNA) Çalışmalarından Elde Edilen Bilgiler". *Türkiye Klinikleri Forensic Medicine - Special Topics* 3/1 (2017), 99-107.
- Appleby, Joanna E. P. "Why We Need an Archaeology of Old Age, and a Suggested Approach". *Norwegian Archaeological Review* 43/2 (2010), 145-168.
- Arı, Münevver. "Küresel Yaşlanma Serüveninde Yaşlanan Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (Özel Sayı, 2023), 261-278.
- Boldsen, Jesper L. vd. "Paleodemography: From Archaeology and Skeletal Age Estimation to Life in the Past". *American Journal of Biological Anthropology* 178/1 (2022), 115-150.
- Brooks, Sheilagh T. - Judy Suchey. "Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods". *Human Evolution* 5/3 (1990), 227-238.
- Brothwell, Don R. "The Relationship of Tooth Wear to Aging". *İçinde Age Markers in the Human Skeleton*, 303-318. Springfield: Charles C. Thomas, 1989.
- Buikstra, Jane E. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research Series 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey, 1994.
- Chen, Yanfang vd. "DNA Methylation and Prediction of Biological Age". *Frontiers in Molecular Biosciences* 12 (2025), 1-9.
- Cole, James vd. "Ageing, Metabolomics and Palaeoanthropology: What Can the Fields Learn from Each Other?". *Mechanisms of Ageing and Development* 225 (2025), 1-4.
- Cunningham, Craig vd. *Developmental Juvenile Osteology*. London: Academic Press, 2016.
- Dinçoğlu, Ahmet H. "Yaşlılık, Sağlık ve Mikrobiyota İlişkisi". *İçinde Yaşlılık, Yardım ve Bakım: Türkiye Gerontoloji Serisi*, 95-112. Ankara: Türkiye Gerontoloji Derneği Yayınları, 2021.
- Erkman, Cem vd. "Anadolu'da Yaşamış Eski İnsan Topluluklarında Yaşlılarda Gözlenen Sağlık Problemleri". *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi* 1/2 (2008), 73-85.
- Fazekas, István Gyula - Ferenc Kósa. *Forensic Fetal Osteology*. Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1978.
- French, Jennifer C. vd. "A Manifesto for Palaeodemography in the Twenty-First Century". *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 376/1816 (2021), 1-10.
- Gheorghita, Veronica. "Anthropology and Population: Perspectives on Aging". *Revista de Ştiinţe Politice / Revue des Sciences Politiques* 52 (2016), 71-83.
- Grauer, Anne. "A Century of Paleopathology". *American Journal of Physical Anthropology* 165/4 (2018), 904-914.
- Harrod, Ryan P. - Alyssa Willett. "Human Adaptability to Age-Related Biological Changes". *İçinde Anthropological Perspectives on Aging*. ed. Britteny M. Howell - Ryan P. Harrod, 45-68. Gainesville: University Press of Florida, 2023.
- Howell, Britteny M. - M. Aaron Guest. "Why Gerontology Needs Anthropology: Toward an Applied Anthropological Gerontology". *Social Sciences* 13/1 (2023), 1-10.
- Howell, Britteny M. - Ryan P. Harrod. "Future Directions for an Anthropology of Aging". *İçinde Anthropological Perspectives on Aging*. ed. Britteny M. Howell - Ryan P. Harrod, 199-218. Gainesville: University Press of Florida, 2023.

- Hu, Wangjie vd. "Genomic Inference of a Severe Human Bottleneck During the Early to Middle Pleistocene Transition". *Science* 381/6661 (2023), 979-984.
- Ice, Gillian H. "Biological Anthropology and Aging". *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 20/2 (2005), 87-90.
- Ice, Gillian H. "Biological Anthropology of Aging - Past, Present and Future". *Collegium Antropologicum* 27/1 (2003), 1-6.
- İşcan, Mehmet Yaşar vd. "Age Estimation from the Rib by Phase Analysis: White Females". *Journal of Forensic Sciences* 30/3 (1985), 853-863.
- İşcan, Mehmet Yaşar vd. "Age Estimation from the Rib by Phase Analysis: White Males". *Journal of Forensic Sciences* 29/4 (1984), 1094-1104.
- Kaplan, Ozan - Mustafa Çelebier. "Metabolomik Çalışmaların Dünü, Bugünü ve Yarını". *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences* 40/3 (2020), 366-374.
- Lovejoy, C. Owen vd. "Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death". *American Journal of Physical Anthropology* 68/1 (1985), 15-28.
- Melby, Melissa vd. "Biocultural Perspectives on Aging". İçinde *Anthropological Perspectives on Aging*. ed. Britteny M. Howell - Ryan P. Harrod, 89-112. Gainesville: University Press of Florida, 2023.
- Orlando, Ludovic vd. "Ancient DNA Analysis". *Nature Reviews Methods Primers* 1/1 (2021), 1-49.
- Ortner, Donald J. "Human Skeletal Paleopathology". *International Journal of Paleopathology* 1/1 (2011), 4-11.
- Sağır, Mehmet - Seçil Sağır. "Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/1 (2013), 9-26.
- Sarno, Stefania vd. "Western Hunter-Gatherer Genetic Ancestry Contributes to Human Longevity in the Italian Population". *GeroScience* (2025), 1-17.
- Todd, T. Wingate. "Age Changes in the Pubic Bone: I. The Male White Pubis". *American Journal of Physical Anthropology* 3/3 (1920), 285-334.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). "İstatistiklerle Yaşlılar, 2025". Erişim 15 Mayıs 2025. <https://veriportali.tuik.gov.tr/tr/press/58231-2025-58231>.
- Ubelaker, Douglas H. - Haley Khosrowshahi. "Estimation of Age in Forensic Anthropology: Historical Perspective and Recent Methodological Advances". *Forensic Sciences Research* 4/1 (2019), 1-9.
- Ubelaker, Douglas H. *Human Skeletal Remains*. 2. Baskı. Washington: Smithsonian Institution Press, 1989.
- Weyrich, Laura S. vd. "Ancient DNA Analysis of Dental Calculus". *Journal of Human Evolution* 79 (2015), 119-124.
- Yazdanpanah, Mojgan vd. "Metabolome-Wide Mendelian Randomization for Age at Menarche and Age at Natural Menopause". *Genome Medicine* 16/1 (2024), 1-13.